

**1 (67)
2013**

Науково-популярний журнал

Воєнна історія

Заснований у 2002 році

Засновник – Всеукраїнська громадська організація
«Український інститут воєнної історії»

Виходить 6 разів на рік

Головний редактор – Сергій ЛИТВИН,
доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Печенюк І. С., кандидат історичних наук, заступник головного редактора

Вознюк Ю. С., відповідальний секретар

Бадах Ю. Г., доктор історичних наук

Бережинський В. Г., кандидат історичних наук

Верстюк В. Ф., доктор історичних наук

Веденєєв Д. В., доктор історичних наук

Гутковський В. В., кандидат історичних наук

Карпов В. В., кандидат історичних наук

Лисенко О. Є., доктор історичних наук

Пилявець Р. І., кандидат історичних наук

Савченко Г. П., кандидат історичних наук

Савчук Ю. К., кандидат історичних наук

Сідак В. С., доктор історичних наук

Стороженко І. С., доктор історичних наук

Чухліб Т. В., доктор історичних наук

*Літературний редактор Інна Сагайдак
Макет і верстка Роман Івах*

Оригінал-макет виготовлено ЛА «ПІРАМІДА»

**Адреса редакції:
м. Київ, вул. Грушевського, 30/1, кім. 101.
Телефон головного редактора (067) 974-15-82**

Електронна адреса: serlytvyn@ukr.net
Наш сайт: www.warhistory.ukrlife.org

Журнал зареєстровано в Державному комітеті інформаційної політики,
телебачення та радіомовлення України, свідоцтво КВ № 5852.

Журнал є фаховим виданням у галузі історичних дисциплін
(Постанова Президії ВАК України від 15 січня 2003 р. № 1/05/1)

Схвалено Вченою радою
Українського інституту воєнної історії
(протокол № 1 від 24 лютого 2013 р.)

За достовірність фактів, цитат, власних імен, посилань на джерела відповідають автори публікацій. Редакція зберігає за собою право рецензування, редагування та скорочення статей без згоди автора, може публікувати статті в порядку обговорення, не поділяючи поглядів автора.

Рукописи не повертаються. Редколегія не обов'язково поділяє погляди авторів
публікованих матеріалів.

Підп. до друку 26.02.2013 р. Формат 70×100/16.
Друк офсетний. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. _____. Обл.-вид. арк. _____.
Наклад 500 прим. Зам. № 454.
ЛА «Піраміда», ДК № 356 від 12.03.2001.
79006, м. Львів, вул. Плугова, 6.

ЗМІСТ

СЛОВО ДО ЧИТАЧА.....	5
----------------------	---

ОФІЦІЙНА ІНФОРМАЦІЯ

ПРО МІЖНАРОДНУ НАУКОВУ КОНФЕРЕНЦІЮ НА ТЕМУ:
«СИНЬОВИДСЬКІЙ БИТВІ – 650: СТАН ДОСЛІДЖЕНЬ, ДИСКУСІЙНІ
ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ».

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО НАДЗВИЧАЙНОГО ТА ПОВНОВАЖНОГО ПОСЛА
ЛИТОВСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ В УКРАЇНІ П. ПЕТРАСА ВАЙТЕКУНАСА.....

ЗВЕРНЕННЯ УЧАСНИКІВ МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
НА ТЕМУ «СИНЬОВИДСЬКІЙ БИТВІ – 650: СТАН ДОСЛІДЖЕНЬ,
ДИСКУСІЙНІ ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ» ДО НАУКОВОЇ
ГРОМАДСЬКОСТІ УКРАЇНИ.....

ДОСЛІДЖЕННЯ, ПОВІДОМЛЕННЯ

ЛИТВИН С. СИНЬОВИДСЬКА БИТВА – 650 РОКІВ ПРОТИСТОЯННЯ
В ІСТОРІЇ ТА ПОЛІТИЦІ.....

ДОРОШ М. БИТВА НА СИНІЙ ВОДІ 1362 РОКУ: ДО ПРОБЛЕМИ
ЛОКАЛІЗАЦІЇ МІСЦЯ.....

БУБЕНОК О. АЛАНИ НА ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОМУ КОРДОНІ УЛУСА ДЖУЧИ...
ПИЛИПЧУК Я. ТАТАРСЬКІ ПОЛКОВОДЦІ У БИТВІ НА СИНІХ ВОДАХ
(ОГЛЯД ІСТОРІОГРАФІЇ).....

ГРЕКОВ В. ПРО РОЛЬ КІННОТИ ТА ПІХОТИ У ВІЙСЬКАХ ЗАХІДНОЇ
ЄВРОПИ ТА КНЯЗІВСТВ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ РУСІ X-XIII СТОЛІТЬ.....

ВИСОТІН М. СПОСОБИ ТА УМОВИ ПОВЕРНЕННЯ З КРИМСЬКО-
ТАТАРСЬКОГО ПОЛОНУ.....

ГУЗЕНКО Ю. ДО ПРОБЛЕМИ «БАТОВОГО» КОЗАЦЬКОГО СТРОЮ
XVII СТОЛІТТЯ.....

ТУРЕЙСЬКИЙ І. ПРЕЛЮДІЯ ВЕЛИКОЇ ДРАМИ: БИХІВСЬКА БИТВА
1702 РОКУ.....

КАЛІБЕРДА Ю. ГАЙДАМАЦЬКІ ФОРМУВАННЯ У БОРОТЬБІ ЗА
УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ (1917-1921 РР.).....

ВІЙСЬКОВИЙ ПАНТЕОН

ХАРЧУК Х. КОЗАЦЬКІ ПОХОВАННЯ ПІСЛЯ ОБЛОГ МІСТА ЛЬВОВА
ВІЙСЬКАМИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 1648 І 1655 РОКІВ.....

ВІЙНИ СУЧАСНОСТІ

ФРОЛОВ С. СТВОРЕННЯ ТА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ПІДВОДНИХ
РОЗВІДУВАЛЬНО-ДИВЕРСІЙНИХ СИЛ ТА ЗАСОБІВ (1992-2012).....

ДО ВІДОМА АВТОРІВ.....	151
------------------------	-----

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Шановний читачу!

«Воєнна історія» відкриває новий 2013-й рік числом, яке містить частково матеріали міжнародної науково-практичної конференції, що відбулася у Києві 3–4 жовтня 2012 року, присвяченої 650-й річниці битви литовсько-руського війська під проводом князя Ольгерда проти війська золотоординських ханів на Синій Воді 1362 року. Конференція проводилася за ініціативою Товариства воєнних істориків при благодійному фонді «Україна-ЮНЕСКО» – ентузіастів, одержимих метою дістатися історичної правди щодо Синьоводської битви.

Опираючись на літописні та історіографічні джерела, напрацювання сучасних дослідників і краєзнавців, зосереджуючи увагу на найменш вивчених і дискусійних питаннях цієї важливої проблеми, конференція ставила за мету сприяти осмисленню тогочасних процесів та деміфологізації трактувань історичних подій доби Синьоводської битви у широкому контексті Східної та Центральної Європи, через призму існування українських земель в спілці з західними державами; комплексно проаналізувати вітчизняні та зарубіжні наукові і краєзнавчі напрацювання щодо битви на Синій Воді; здійснити наукову реконструкцію перебігу битви; визначити перспективи подальших досліджень цієї славної битви; привернути увагу суспільства, державних чинників та наукової громадськості до ювілейної дати 650-річчя Синьоводської битви та до проблем її дослідження.

Конференція є даниною пам'яті про подвиг наших далеких попередників, що надто потрібно нинішнім і майбутнім поколінням, а 650-та річниця має стати віхою відродження правди про цю вікопомну битву – спільну героїчну сторінку воєнної історії трьох народів – українського, литовського і білоруського.

Вважаємо, що конференція успішно виконала означені завдання. Разом з тим, висловлюємо жаль з приводу того, що відзначення славної дати нашої історії, якою є 650-та річниця Синьоводської битви, було проблемою тільки деяких громадських організацій і не стало турботою державних чинників.

Це число журналу містить також інші дослідження сторінок української воєнної історії, які, гадаємо, будуть цікавими для Вас, шановні наші читачі.

Будьте з нами у 2013 році!

Читаймо, відкриваймо для себе українську воєнну історію!

**Головний редактор
Сергій ЛИТВИН**

ОФІЦІЙНА ІНФОРМАЦІЯ

ПРО МІЖНАРОДНУ НАУКОВУ КОНФЕРЕНЦІЮ НА ТЕМУ «СИНЬОВОДСЬКІЙ БИТВІ 650: СТАН ДОСЛІДЖЕНЬ, ДИСКУСІЙНІ ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ»

3-4 жовтня 2012 року у Києві, в конференційній залі Національного університету оборони України відбулася Міжнародна наукова конференція на тему **«Синьоводській битві 650: стан досліджень, дискусійні проблеми, перспективи»**. Конференція проведена з ініціативи Товариства воєнних істориків при Міжнародному благодійному фонді «Україна – ЮНЕСКО» та Національного університету оборони України на честь 650-річчя битви 1362 року на Синій Воді. У конференції взяли участь представники Посольства Литовської Республіки в Україні, Посольства Республіки Білорусь в Україні, Інституту історії України НАН України, Інституту археології НАН України, Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, Інституту національної пам'яті України, Київського Національного університету ім. Тараса Шевченка, Національного університету «Києво-Могилянська академія», Київського Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова, Кіровоградського державного університету імені Володимира Винниченка, Кіровоградської філії Центру досліджень історії Поділля, Інституту історії України НАН України при Кіровоградському державному педагогіч-

ному університеті імені Володимира Винниченка, Кіровоградської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, Вінницького державного університету; Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, Вінницької філії Центру досліджень історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, Всеукраїнської громадської організації «Український інститут воєнної історії», Національного військово-історичного музею України, інших наукових та громадських організацій та окремих науковців і дослідників

Цій міжнародній конференції передувала ціла низка наукових конференцій впродовж 2012 року (у Хмельнику 6 квітня, у Каунасі 26 травня, у Кіровограді 6 червня, у Мінську 8 вересня, в Уланові 29 вересня). Переважна більшість зацікавлених науковців та краєзнавців дійшли до висновку, що Синьоводська битва відбулася на Синіводі. 29 вересня в Уланові (граді Синя Вода) на честь 650-річчя Синьоводської битви було відкрито символічний пам'ятник – три кам'яні брили із стелами, що проголошують участь трьох народів – руського, литовського

і білоруського – у битві, що поклала початок звільненню від татарського поневолення.

В ході цих заходів науковці та краєзнавці проаналізували літописні джерела та історіографічну спадщину, значно розширили уявлення про битву, про час її проведення (середина вересня), переконливо довели, що це була битва за Поділля, що маршрут пролягав через Волинь, Корчев, Любартов, що подальший шлях пролягав через Венецію, Білу Церкву, Звенигород – на Київ, що зайняття Києва відбулося після битви, на початку 1363 року.

На жаль, нам не вдалося спонукати державних чинників для відзначення 650-річчя битви. На сьогодні проблема Синьоводської битви не є предметом дослідження жодної наукової інституції і навіть у зв'язку з 650-літнім ювілеєм битви не існує жодної цільової наукової програми щодо її дослідження. Не стала ця дата широко відомою

й українському суспільству, але ми не маємо наміру і права на цьому зупинятися.

Ми ще більше впевнилися, що Україні потрібна правда про битву 1362 року на Синій Воді, що її дослідження має першорядне значення для того, щоб мати правдивий погляд на українсько-ординські та литовсько-ординські стосунки в часи Литовсько-Руської держави, щоб звільнитися від трактувань історичних подій в руслі виключної ролі московського царства, щоб переосмислити тогочасні процеси, які започаткували цивілізаційну переорієнтацію українства на захід та інтеграцію з європейськими державами, деміфологізувати та концептуалізувати історію українського державотворення тієї замовчуваної та малодослідженої доби.

Голова організаційного комітету конференції, доктор історичних наук, професор Сергій Литвин

В залі конференції

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО НАДЗВИЧАЙНОГО ТА ПОВНОВАЖНОГО ПОСЛА ЛИТОВСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ В УКРАЇНІ ПАНА ПЕТРАСА ВАЙТЕКУНАСА

*Вельмишановні учасники конференції,
Пані і панове!*

Для мене велика честь та приємність виступити тут, на відкритті конференції, присвяченої 650-річному ювілею литовсько-української перемоги у Синьоводській битві. Об'єднаним військом Великого Князівства Литовського керував Великий князь литовський Ольгерд. Золоту Орду на битву вели хани Хаджибей, Кутлубуг і Дмитро. Золота Орда була розгромлена. Землі між Дніпром і Південним Бугом відійшли до Великого Князівства Литовського. Синьоводська битва – перша велика поразка монголо-татар у Східній Європі. Від цієї битви розпочинається захід Золотої Орди. Ця битва стала однією з основних причин, чому розпочався занепад Золотої Орди. Усередині Орди почалася внутрішня криза, суперечки, які не дозволили сформувати міцну владу. Європа змогла розслабитися.

Це – історія. Історія битв та війн. Історія створення наших народів і становлення наших держав. Впевнений, що сьогодні багато говоритимуть про історію. Але я хочу повернути розмову трохи іншим аспектом. Чому ми – не історики – цікавимося цими давніми подіями? Чи має ця стародавня битва якесь значення сьогодні?

Відповім однозначно. Так. Історія сьогодні є важливою, актуальною і має значення для майбутнього. Історія допомагає відпо-

вісти на найважливіші для народу питання. Хто ми такі? Звідки ми прийшли? Куди ми йдемо? Якою ми хочемо бачити свою державу, скажімо, через двадцять років? Відповім. Ми – колишні громадяни Великого Князівства Литовського, литовці, білоруси, українці – ми європейці. Ми повертаємося до родини європейських народів. Тобто хочемо творити європейський стиль життя. І Велике Князівство Литовське – могутній інструмент цивілізаційного зламу – допомогло величезним територіям від Балтії до Чорного моря стати частиною європейської цивілізації, було творцем цієї цивілізації. І конкретно. Синьоводська битва змінила не тільки межі держав, але й межі цивілізації, обороняла не лише європейську, але й християнську цивілізацію Росії. Хочу ще раз підкреслити, що Синьоводська битва зміни-

ла мапу Європи за рахунок мусульманських земель татар. Символами європейської цивілізації стали Литовські Статути – перша конституція в Європейській історії. Зазначу, що написана ця конституція була стародавньою українською мовою. Тут, на цих землях, на землях Великого Князівства Литовського, створювалась основа цінностей європейської цивілізації. Наприклад, національна і релігійна толерантність. Вона була закріплена у Литовському Статуті. На території Великого Князівства Литовського створювались шедеври бароко, готики, Ренесансу. Міста отримували Магдебурзькі привілеї.

Отже, хочу сказати, що наш європейський шлях розпочався у часи Великого Князівства Литовського і він не закінчився й сьогодні. Сучасна, модерна Європа

створюється тут і сьогодні. Європа, яка добре розуміє свої європейські корені і їх походження. Яка розуміє, що свій європейський вибір треба захищати і за нього боротись. Сьогодні. Тут.

Завершуючи, хочу лише сказати – Литва й сьогодні з Україною і за Україну, за європейський вибір України. Але повага до прав людини, верховенство права для всіх, демократичні цінності – це ті лакмусові папірці, які будуть свідчити про готовність країни приєднатися до Європейського Союзу, її готовність виконувати прийняті зобов'язання. Я радий, що Литва як член Європейського Союзу і НАТО успішно передає свій євроатлантичний інтеграційний досвід Україні.

Бажаю Вам усім успішної конференції!

ЗВЕРНЕННЯ

учасників Міжнародної наукової конференції до наукової громадськості України на тему «Синьоводській битві – 650: стан досліджень, дискусійні проблеми, перспективи»

3 жовтня 2012 року

м. Київ

Міжнародна наукова конференція на тему «Синьоводській битві 650: стан досліджень, дискусійні проблеми, перспективи», проведена на честь 650-річчя битви 1362 року на Синій Воді Товариством воєнних істориків при Міжнародному благодійному фонді «Україна – ЮНЕСКО» та Національним університетом оборони України, за участю представників Посольства Литовської Республіки в Україні, Посольства Республіки Білорусь в Україні, Інституту історії України НАН України, Інституту археології НАН України, Інституту сходознавства імені А.Ю.Кримського НАН України, Інституту національної пам'яті України, Київського Національного університету ім. Тараса Шевченка, Національного університету «Києво-Могилянська академія», Київського Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова, Кіровоградського державного університету імені Володимира Винниченка, Кіровоградської філії Центру досліджень історії Поділля, Інсти-

туту історії України НАН України при Кіровоградському державному педагогічному університеті імені Володимира Винниченка, Кіровоградської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, Вінницького державного університету; Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, Вінницької філії Центру досліджень історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, Всеукраїнської громадської організації «Український інститут воєнної історії», Національного військово-історичного музею України, інших наукових та громадських організацій та окремих науковців і дослідників,

дійшла до таких висновків:

Синьоводська битва 1362 року литовсько-руського війська на чолі з князем Ольгердом із татарськими ордами ханів Котлубуга, Качибєя і Дмитра-Солтана на річці Синя Вода є історичною подією українського, литовського і білоруського народів, яка має стояти в ряду славних героїчних подвигів і вселяти почуття гордості та великої поваги до наших далеких предків. Саме вона (18 років раніше Куликівської битви) підірвала могутність Золотої Орди, поклала початок визволенню слов'янських народів від татарського поневолення та їх об'єднанню в рамках Великого князівства Литовського і Руського, започаткувала інтеграцію руських земель з європейськими державами і народами на засадах і формах, відмінних від абсолютиської монархії Московії. Проте вона була навмисне замовчувана офіційною історіографією всіх попередніх часів з намаганням взагалі викреслити її з історичного процесу.

Правдиве висвітлення Синьоводської битви 1362 року має першорядне значення для концептуалізації історії українського державотворення, його деміфологізації, звільнення від трактувань історичних подій в руслі виключної ролі московського царства, переосмислення тогочасних процесів орієнтації на захід, через призму розвитку в спільноті з західними державами.

Поглиблений аналіз літописних джерел, вивчення наявної на сьогоднішній день історіографічної спадщини та краєзнавчих розвідок, картографічне й польове топографічне обстеження району, дослідження культурних пам'яток, природних об'єктів, фольклору, топоніміки, гідронімів тощо дозволяють вважати більш вірогідним, що Синьоводська битва відбулася на пограниччі Волині Київщини і Поділля на річці Синьова (Синя Вода), в районі сіл Уланів (град Синя Вода), Воронівці, Рибчинці, Зозулинці та ін. Саме там, в селищі Уланові у вересні 2012 року споруджено пам'ятний знак на честь 650-річчя Синьоводської битви.

Для наукового підтвердження даних передбачень щодо локалізації місця битви необхідно провести подальші комплексні наукові дослідження. Подальше вивчення битви на Синій Воді відкриє можливість наукового переосмислення тогочасних історичних процесів, подальших наукових досліджень спільної боротьби українського, литовського і білоруського народів проти золотоординського поневолення та детальнішого дослідження Синьоводської баталії, прив'язки майбутніх археологічних пошуків до конкретної території тощо.

Конференція констатує самовідстороненість державних органів, установ та офіційних наукових та дослідних інституцій від дослідження цієї історичної події та відзначення 650-річчя Синьоводської битви. Державні чинники не відгукнулися на пропозиції Сейму Литовської Республіки та звернення громадських організацій щодо відзначення ювілею битви на міжнародному й державному рівні. Навіть у зв'язку з 650-літнім ювілеєм Синьо-

водської битви не існувало і надалі немає жодної цільової наукової програми щодо її дослідження. Лише громадським організаціям деякою мірою вдалося привернути увагу суспільства, державних чинників та наукової громадськості до ювілейної дати – 650-річчя Синьоводської битви та до проблем її дослідження. Проблема і надалі залишається предметом зацікавленості лише громадськості та окремих дослідників.

Враховуючи важливе історичне та міжнародне значення Синьоводської битви, що відбулася 650 років тому на українській землі, **конференція пропонує:**

- всім зацікавленим науковим установам і організаціям, навчальним і освітнім закладам науково-історичним інституціям і товариствам долучитися до вивчення, правдивого висвітлення та популяризації цієї історичної події;
- періодично проводити міжнародні наукові конференції, присвячені Синьоводській битві із залученням науковців Литви, Білорусії, Польщі, Росії тощо;
- науковим установам, організаціям та товариствам здійснювати цільові комплексні наукові дослідження Синьоводської битви, включно із здійсненням наукових проектів в закордонних наукових установах;
- включити до наукових програм археологічних наукових установ та організацій археологічні дослідження на вірогідних місцях битви;
- створити історико-меморіальний комплекс, історичний музей та установити пам'ятні знаки на місцях Синьоводської битви;
- провести упорядкування та забезпечити збереження курганів і могильників, пов'язаних з битвою, включно із заборобою розорювання та ведення сільськогосподарських робіт на місцях курганів та могильників у вірогідному районі битви;
- здійснювати періодичні випуски серії пам'ятних поштових марок та поштових конвертів присвячених битві 1362 року;
- створити міжнародні туристичні маршрути та розбудувати туристичну інфраструктуру на місцях Синьоводської битви.

Учасники конференції рекомендують оприлюднити доповіді, наукові висновки та це звернення у спеціальному випуску науково-популярного журналу «Воєнна історія» та на інтернет-ресурсах учасників конференції.

Учасники конференції звертаються до наукової громадськості України із закликом зосередити свої зусилля на відродження української воєнної історії, її глибокому дослідженні, висвітленні та широкій популяризації в українському суспільстві.

*Ухвалено на Міжнародній науковій конференції
«Синьоводській битві 650: стан досліджень,
дискусійні проблеми, перспективи»*

3 жовтня 2012 року

ДОСЛІДЖЕННЯ, ПОВІДОМЛЕННЯ

СИНЬОВОДСЬКА БИТВА: 650 РОКІВ ПРОТИСТОЯННЯ В ІСТОРІЇ І ПОЛІТИЦІ

Сергій ЛИТВИН,
доктор історичних наук, професор,
головний редактор журналу «Воєнна історія»

Литвин Сергій. Синьоводська битва: 650 років протистояння в історії і політиці.

У статті автор аналізує 650-річне протистояння політиків та істориків щодо битви 1362 року об'єднаного литовсько-руського війська на Синій воді, наводить літописні та історіографічні джерела, які дозволяють локалізувати місце битви до річки Сниводи на Вінничині.

Ключові слова: битва на Синій Воді, Велике князівство Литовське і Руське, князь Ольгерд, літописні та історіографічні джерела.

Литвин Сергей. Синеводская битва: 650 лет противостояния в истории и политике.

В статье автор анализирует 650-летнее противостояние политиков и историков относительно битвы 1362 объединенного литовско-русского войска на Синей воде, приводит летописные и историографические источники, которые позволяют локализовать место битвы в реки Снивода на Винничине.

Ключевые слова: битва на Синей Воде, Великое княжество Литовское и Русское, князь Ольгерд, летописные и историографические источники.

Sergei Litvin. *Synovodska battle: 650 years of confrontation in history and politics.*

The article examines the 650-year opposition politicians and historians about the battle in 1362 united the Lithuanian-Russian troops in blue water, gives chronicles and historiographical sources that can localize the site of the Battle of the river Snyvody in the Vinnytsia region.

Keywords: *Battle on Blue Water, Grand Duchy of Lithuania and Ruthenia, Duke Olgerd, chronicles and historiography sources.*

Правдиве висвітлення Синьоводської битви 1362 року має першорядне значення для концептуалізації історії українського державотворення, його деміфологізації, звільнення від трактувань історичних подій в руслі виключної ролі московського царства, переосмислення тогочасних процесів орієнтації на захід, через призму розвитку в спільноті з західними державами.

На жаль, слід констатувати, що на сьогодні проблема Синьоводської битви не є предметом дослідження жодної державної наукової інституції і навіть у зв'язку з 650-літнім ювілеєм битви не існує жодної цільової наукової програми щодо її дослідження та жодних планів щодо відзначення ювілею.

Проблема і сьогодні залишається предметом зацікавленості лише деяких українських громадських організацій та окремих дослідників. І першопричина такого стану лежить не в науковій площині, а у політичній та ідеологічній.

Синьоводську битву спіткала незавидна доля. Через шість з половиною століть причиною суперечок, протистояння в історії й політиці.

Синьоводська битва навмисне замовчувалась офіційною історіографією всіх попередніх часів. Поляки не любили згадувати про неї через ознаки литовського внеску у Річ Посполиту. Росіяни також всіляко уникали цієї теми, бо сам факт Синьоводської перемоги ставив під сумнів пріоритет Куликівської битви, яка за кілька століть невинної російської пропаганди перетворилася на один із головних міфів імперської Росії про її значення для, начебто, звільнення від монголо-татарського іга.

До річч, Куликове поле так і не було локалізоване, а лише 1820 року воно було «призначене» розпорядженням Тульського губернатора Васильєва у володіння місцевого поміщика Нечаєва в сучасній Тульській області. Тим часом численні описи Куликівської битви дивовижно збігаються з подіями Синьоводської битви: рання осінь, такий самий вигин ріки, розміром поля – 10 кілометрів, кількість полків – 6, схема розташування бойових порядків, гориста місцевість, круті береги і болото, і так само запасний полк у лісі, як і запасний полк Ольгерда, що прикривав сина Володимира і який вдарив, коли видихалися сили й коли татари хотіли обійти відступаючого Ольгерда. Мабуть не випадковим є те, що так і не відшукали того Куликового поля, ні могильників, де мали б бути поховані тисячі полеглих, і нічого суттєвого не знайшли багато років копаючи на «призначеному» губернатором полі.

Від багатьох істориків доводиться чути, що дослідження Синьоводської битви також безперспективні, начебто немає жодних документів, і їх неможливо віднайти. З таким твердженням не можна погоджуватись. Насправді джерельна й історіографічна база щодо Синьоводської битви є, хоч і досить обмежена.

Ми маємо згадки літописних джерел про битву на Синій Воді: Рогозького літописця, Ніконівського зводу, літопису Великих князів Литовських, Білорусько-литовського літопису, більш пізнього Густинського літопису та інші.

Так, зокрема, за Рогозьким літописцем остаточної редакції осені 1396 року повідомляється: «Въ лѣто 6871... Того же лѣта

Литва взяли Коршевъ й сотворишас(я) мятежи и тяготы людемъ по всей земли. Тое же осени Ольгѣрд Синю воду и Бѣлобережје повоевалъ» [16].

Никонівський літописний звід кінця 1520-х років подібно Рогозькому літописцеві також подає: «Въ лѣто 6871... Того же лѣта Литва взяша Коршеву. Того же лѣта князь великій литовскій Ольгерд Гедименович Синюю воду и Бѣлобережје повоева» [11].

«Оповідь про Поділля» написана найімовірніше 1431 року у розпал чергового загострення польсько-литовської боротьби за землі Поділля, з цільовим призначенням довести виняткові права Литви на Поділля, мету битви – Поділля і результат – приєднання Подільської землі, повернення на Поділля Коріатовичів. В ній Синьоводська битва трактується як головна призвідниця скасування влади адміністрації Золотоординської держави в усій Подільській землі й заміни її владою литовських князів-братів Коріатовичів і їхнього дядька та сюзерена Ольгерда. Підкреслюється, що утвердження влади князів Коріатовичів на Поділлі сталося «со князя великого Олгирдовим преволениемъ й с помощію Литовския земли... Коли господаремъ был на литовской земли князь великий Олгирд и, шедъ в поле с литовским войскомъ, побилъ татар на Синей воде, трех братьовъ: князя Хачебея а Кутлубуга и Дмитрия. А тыи трии браты Татарское земли, отчичи и дедичи Подольской земли, а отт них заведали атамани и боискаки, приеждючи от тыхъ атамоновъ, имовали с Подольской земли данъ» [13].

Як бачимо, автор вперше називає імена трьох ханів, на чолі якої стояли троє султанів Кримської, Перекопської та Ямбалуцької орд – Качибей-Керей (Хаджи-Бей), Кутлубах (Кутлуг-Бей) та Дімейтер (Димітар).

Науковці висловлювали різноманітні припущення з приводу того, ким були переможні ординські правителі. Кутлубуг досить точно ототожнюється як правитель Солхата, неодноразово згадуваний у генуезьких джерелах. В одному з генуезьких договорів

згаданий Kothlobeg, де його названо начальником Солтака в Криму. В іншому договорі 1380 года еміром солгаським названий Elias син Інаха Cotloboga. Стосовно Дмитра, то його деякі вважали руським князем, інші – беком із Добруджі. З певними застереженнями також визначають Дмитра як правителя Мангупа *катонтάρχος* («сотника») Хуітані (Димитрія), згадуваного написом у 6870 (1361-1362) році.

Саму «Оповідь про Поділля» одні дослідники вважають анонімною, інші її авторство приписують Великому князю Литовському Свидригайлу. Свидригайлу у 1362 році було 7 років, коли помирав Ольгерд – вже 22, і він з перших вуст міг знати від нього про битву. Коли писалась «Оповідь...» (у 1431 році), Свидригайлу було 76 років.

Білоруський просвітителю Биховець на основі «Оповіді про Поділля» написав свою «Хроніку...» [18], чим зберіг «Оповідь...» для потомків.

А пізніший (XVII ст.) Густинський літопис, що теж значною мірою послуговується «Оповіддю про Поділля» із зазначенням «в сіє літо» (а не «того же літа»), повідомляє про подію під 6870 (1362) роком: «В лѣто 6870... В сіє лѣто Ольгерд побѣди трех царков Татарских из ордами их, си есть, Котлубаха, Качзея, Дмитра; и оттоли от Подоля изгна власть Татарскую. Сей Олгерд и инья Рускія державы во власть свою пріят, и Киев под Федором князем взят, и посади в нем Володымера сына своего, и нача над сими владѣти, им же отци его данъ даяху» [5]. Тобто стверджується, що Синьоводська битва відбулася до вокняжіння Володимира у Києві.

Після Люблінської унії 1569 року Польщі потрібні були нові документи щодо правонаступництва українських земель і польські позиції відображала тогочасна «Польщі» Яна Длугоша, яка взагалі не подає ніякої згадки про Синьоводську битву, про похід Ольгерда і перемогу над татарами, але у ній йдеться про те, що, начебто, Ольгерд

мечем і грабунками спустошив Подолію, підвладну Польському королівству.

Тоді ж (1582), через 220 років після битви, Мацей Стрийковський написав свою «Хроніку польську, литовську, жмудську і всієї Русі» [2]. В ній він вніс масу небилиць до «Оповіді про Поділля», викривлень і суперечностей щодо маршруту та результатів походу, зокрема, про Канев, Черкаси і Торговицю, про походи Ольгерда на Дон, до Волги та до Чорного моря. Викривлення Стрийковського ставили за мету подальше відсунути територію зайнятих тоді земель, що давало право вважати їх вотчиною Польщі. Хоча він і наводить опис битви, цінні подробиці, підтверджує тезу про приналежність Поділля до Литви внаслідок перемоги Ольгерда у битві на Синій Воді. Але його праця, а саме тлумачення його згадки про Торговицю, на довгий час перенесла місце битви на Синюху.

Дискусії між істориками щодо «займанщини» Литвою Поділля і походу Ольгерда на Поділля 1362 року тривали впродовж наступних століть. Проте вона методично застосовувалась із суто політичних міркувань.

В останню чверть XIX століття зусиллями українських вчених зроблено низку правильних спостережень і висновків щодо походу Ольгерда на Поділля, започаткована концепція щодо локалізації битви до річки Сливоди на півночі Поділля. Вона знайшла своє відображення у працях В. Антоновича, М. Грушевського, Н. Полонської-Василенко, І. Крип'якевича, Д. Дорошенка, Є. Сицинського та інших дослідників.

Зокрема, професор Київського університету Володимир Антонович виділив битву на Синіх Водах із низки інших антиординських походів великих князів Литви, Русі та Жемайтії у XIV ст., поєднавши її не стільки з історичною долею Поділля, скільки зі звільненням від татарської залежності Київського князівства та приєднанням його до Великого князівства Литовського, Руського та Жемантійського.

Битву на Синій Воді він пов'язує з установленням влади над Києвом. Він стверджує,

що «в 1362 году вследствие победы, одержанной Ольгердом Гедиминовичем над тремя татарскими темниками, Киев вместе с подольскою землею переходит, без сопротивления со стороны местного населения, под власть великих князей литовских» [3, 229].

До проблеми походу Ольгерда зверталися сучасники Антоновича, київські вчені М. Дашкевич та Н. Молчановський, зокрема М. Дашкевич, критикуючи М. Стрийковського, який «дав простір своїй фантазії в описі зайняття Поділля Литвою, до того захопився, що приписав Ольгерду очищення від татар земель до Волги» [6, 83].

Н. Молчановський також вважав, що «розповідь Стрийковського взагалі вкрай фантастична... похід Ольгерда далеко на південь, до Чорного і Азовського морів... ми не можемо перевірити...» [12].

М. Грушевський, розглядаючи синьоводську проблему на широкому тлі литовсько-польсько-ординських взаємин та виявляючи зацікавленість літописними джерелами, звернув увагу на літописні згадки про Коршеві і Білобережжя і висловив цінне припущення: «Але єсть ще й иньша Синя вода, теперішня Сливода, на пограничу Київщини, Волини й Поділля, «при шляху Татарським», звисна під іменем «Синьої Води» в подільських люстраціях XVI ст. Супроти того, що з битвою над Синьою Водою зв'язувала ся окупація Поділля, мені було б здавало ся правдоподібнішим, що битва з татарами стала ся над Сливодою» [4, 82].

Автори, які писали після М. Грушевського (М. Любавський, А. Яблоновський, Т. Корзон, О. Халецький, Є. Натансон-Леський, І. Юнінас, Л. Колянковський, Х. Пашкевич), визнавали перемогу Ольгерда біля Синіх Вод 1362 р. (або 1363 р.) й підкреслювали її велике значення для вилучення південних земель з-під татарського володарювання.

Не підлягає сумніву, що взяття Ольгердом Києва відбулося після Синьоводської битви. В. Антонович наголошував: «Вслед за покорением Подолии Киевское княжество должно было, в свою очередь, признать

за собою владу Великого князства Литовського, которого владения теперь окружали Киевщину со всех сторон. Занятие Киева, судя по летописному свидетельству, произошло без борьбы: Ольгерд сместил княжившего здесь сподручника Орды князя Федора, и отдал Киев в управление сыну своему, Владимиру» [3, 127].

На цьому також наголошував і М. Грушевський, стверджуючи, що «...посадження Володимира в Києві, коли б хто хотів це ближче датувати, можна класти коло р. 1363... і найправдоподібніше можна зв'язувати... з походом Ольгерда й конфліктом з Татарами 1363 р.» [4, 84]. (Датування 1363 роком можливо через те, що рік починався з вересня).

Н. Полонська-Василенко у своїй двотомній «Історії України» зазначала: «В історичній літературі довгий час вважалося, що Сині Води це – річка Синюха, доплив р. Бога. Грушевський вважав, що то не Синюха, а сучасна Сніводь, яку раніше називали «Синя Вода». Таке розуміння топографії місцевості, де відбулася битва, вияснює, чому Ольгердова перемога на «Синій Воді» відкрила для нього шлях на Поділля» [15, 310].

Цю думку підтверджує і Д. Дорошенко: «...Ольгерд... розбив татар на Синіх Водах (на пограниччі Волині й Подолії). Цим він закріпив своє володіння Київщиною, а слідом прийшла черга й на Поділля» [9, 102].

І. Крип'якевич конкретно вказує на місце битви: «У бою над Синьою водою (тепер Сніводь, лівобічний приплив Богу) литовські війська погромили трьох ханів – Хочибєя, Котлубуга, Дмитра, й повоювали т. зв. Білобережжя» [10, 158].

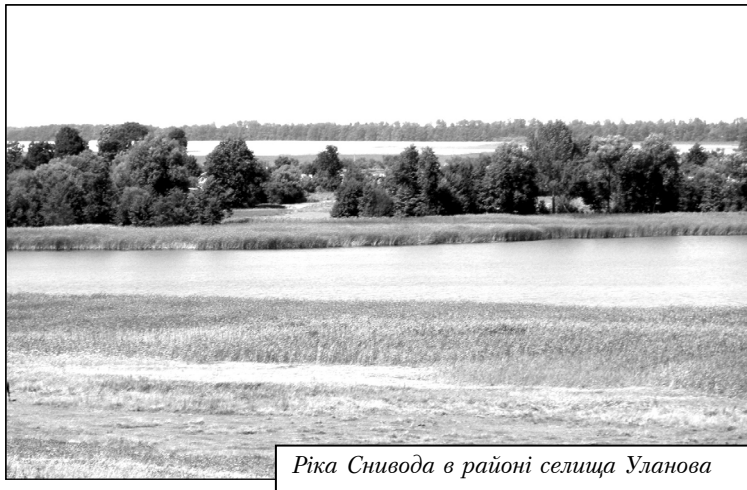
Дослідник історії Поділля Є. Сецинський писав: «Року 1362 великий князь Литовський Ольгерд вигнав татар з Поділля і звоював усю землю – і Пониззя, і Побожжя. Відтоді вся ця земля почала зватися Поділлям» [17, 10].

Проте ці напрацювання українських істориків не могли знайти подальшого розвитку,

бо не вписувалися в офіційну версію великоросійської та радянської історіографії, що мала на меті принизити об'єднаним роль Литви, яку приписувала собі, та звеличувала малозначущу і сумнівну Куликівську битву, применшуючи значення Синьоводської битви. Тому й заборонялося досліджувати Сніводу, скерувати дослідження на Синюху, щоб там нічого не знайти.

Ігнорування досліджень цієї актуальної теми в наступні роки, хибні трактування літописних джерел, а інколи свідомі й навмисні перекручення та фальшування історичних фактів і подій призвело до неправильної локалізації місця битви на Синій Воді, бездоказового і безпідставного віднесення його аж до річки Синюхи в район села Торговиці (нині Новоархангельський район, Кіровоградська область). Проблема Синьоводської битви не знайшла належного висвітлення і в новітню добу. Дослідник-медієвіст Фелікс Шабульдо (Інститут історії України НАН України) щодо локалізації битви залишився на позиціях великоросійських та польських науковців, внісши від себе нові факти, вигадки, та перекручення, що ще більше заплутали сліди історії.

Його послідовники, науковці Кіровоградського державного педагогічного університету (Козир І., Чорний В.), в результаті тривалих багаторічних (з 1997 р.), в тому числі археологічних, досліджень не надали жодних переконливих аргументів для прив'язки місця битви до цієї місцевості. Вони доводять, що там було ординське поселення, але не надають жодних доказів і аргументів на користь битви за участю сотень тисяч війська. Торговиця на Синюсі не згадується у жодному літописному джерелі. А в «Хроніці..» М. Стрийковського йдеться про Торговицю на Богу, а не на Синюсі. Синюха ніколи не була Синьою водою. Деякі давні географічні карти, що позначають її Синьою водою, не є переконливим аргументом, бо створювалися вони під необхідну ідеологему з позицій Великопольщі, на угоду правлячих кіл, щоб збіль-

Ріка Снивода в районі селища Уланова

шити території тодішніх займань Великого князівства Литовського, а відтак – і Речі Посполитої. Синюха не вписується в канву описів битви також із суто географічних і топографічних умов.

Тим часом, деякі краєзнавці, журналісти, висувають ще й інші версії Синьоводської битви та її локалізації. Дивують підходи, коли люди не бачать спадщини науковців попередніх часів, начебто й не існує літописних свідчень, не було думки цілої когорти наших попередників.

Натомість більш переконливими видаються аргументи, що їх наводять у своїх розвідках вінницькі дослідники (Дорош М., Гальчак С., Ткачук П., Годзик А., Мельник П. та ін.).

Зокрема, М. Дорош ідентифікує літописні Корчів та Білобережжя. Корчів був центром удільного князівства чи землі, і що це нинішнє місто Корець, а літописне Білобережжя XIII століття, яке згадується в Іпатіївському, Галицько-Волинському літописах як град на Случі, – це місто Остропіль (нині Старий Остропіль). Він ідентифікував річку Синю Воду і град із однойменною назвою, наводить точні координатні ознаки річки і граду Синя Вода із «Книги Великому Кресленню», висуває сміливі гіпотези щодо маршруту литовсько-руського війська після битви, які заслуговують на увагу, хоча

і потребують додаткових досліджень.

На підставі аналізу літописів, наявних історіографічних джерел, краєзнавчих розвідок та знахідок вінницькі дослідники переконливо доводять, що Синьоводська битва відбулася на пограниччі Волині, Київщини і Поділля, на річці Снивода (Синя Вода) в районі нинішнього Уланова (град Синя Вода), де на честь 650-ліття битви відкрито величний

пам'ятний знак.

Підсумовуючи, хочу сказати, що сотні років робилося все, щоб викреслити з пам'яті українського народу переможну битву на Синій Воді, знівелювати її значення. Протистояння триває і нині. Проте, історичні джерела зберігають дані, що дозволяють сьогодні відкривати правду про наше минуле і ми маємо це зробити.

Необхідно визначити перспективи подальших досліджень Синьоводської битви, зосереджуючи увагу на найменш вивчених і дискусійних питаннях проблеми; уникати невідверджених джерелами трактувань, а опиратися виключно на літописні та історіографічні джерела, наукові напрацювання сучасних дослідників та краєзнавців; здійснити аналіз існуючих знахідок; домогтися здійснення археологічних розкопок; здійснити наукову реконструкцію перебігу битви; домагатися будівництва історико-меморіального комплексу; терміново зайнятися упорядкуванням могильників загиблих воїнів, що покоються на берегах річки Сниводи, які залишаються недоглянутими, занедбаними і забутими. Вони чекають гідного пошанування. Маємо віддати данину пам'яті подвигу наших далеких попередників, що надто потрібно нинішнім і майбутнім поколінням.

ДЖЕРЕЛА

1. Kuszynski S. *Sine Wody* // *Studia z dziejow Europy Wschodniej X-XVII w.* – Warszawa, 1965.
2. Strijkowski Macej. *Kronika Polska, Litewska, Zmudzka I wszystkiej Rusi.* – Warszawa, 1846. – Т. 2. Переклад Ф. Шабульда за книгою «Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. НАН України, Інститут історії України. Науковий редактор Ф. М. Шабульдо, упорядник О.Д.Брайченко. – К., 2003.
3. Антонович А. *Монографии по истории Западной и Юго-Западной России.* Т. 1. – К., 1885.
4. Грушевський М. *Історія України-Руси.* – Т. 4. – К., 1994.
5. Густинська летопись // *Полное собрание русских летописей.* – Т. 2. – СПб, 1843.
6. Дашкевич Н. *Заметки по истории Литовско-русского государства.* – К., 1885.
7. Дорош М. *Битва на Синій Воды 1362 року: правда і домисли.* – Вінниця: Вид-во «О.Власюк», 2009.
8. Дорош М. *Битва на Синій воді 1362 року (або таємниця річки Снинводи).* – Вінниця: Вид. ПП Балук І. Б., 2011.
9. Дорошенко Д. *Історія України в 2-х томах.* – Т. 1. – К.: Глобус, 1991.
10. Крип'якевич І. *Історія українського війська* Львів., 1936.
11. *Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью* // ПСРЛ. Т.ХІ. СПб., 1879 (перевид.: М., 1965).
12. Молчановский Н. *Очерк известий о Подольской земле до1434 г.* // *Университетские известия.* – К., 1883. – № 2. – С.185-193; – № 10. – С. 169-184.
13. *Оповідь про Поділля* // Сушицький Т. *Західно-руські літописи як пам'ятки літератури.* – Ч. II. – К. 1929.
14. *Полное собрание русских летописей (ПСРЛ).* – Т. 35. – М., 1980.
15. Полонська-Василенко Н. *Історія України.* – Т. 1. – К., 1995.
16. *Рогожский летописец*// *Полное собрание русских летописей.* – Т. 15. – СПб, 1965.
17. Сицинський Є. *Нариси з історії Поділля.* – Вінниця, 1927.
18. *Хроніка Биховця* // ПСРЛ. – М., 1975. – Т.XXXII.
19. *Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. НАН України, Інститут історії України. Науковий редактор Ф.М.Шабульдо, упорядник О.Д.Брайченко.* – К., 2003.
20. Шабульдо Ф. *Битва біля Синіх Вод 1362 р: маловідомі та незнані аспекти* // *Український історичний журнал*, 1996. – № 2.
21. Шабульдо Ф. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого Княжества Литовського.* – К., 1987.
22. Шабульдо Ф. *Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання.* – К., 1998.
23. Яворницький Д. *Історія запорозьких козаків.* – Т.1. – К., 1990.

БИТВА НА СИНІЙ ВОДІ 1362 РОКУ: ДО ПРОБЛЕМИ ЛОКАЛІЗАЦІЇ МІСЦЯ

Микола ДОРОШ,

директор школи в с. Воронівці, Хмельницького району, Вінницької області, член Вінницької філії Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, почесний краєзнавець України, історик

Дорош Микола. *Битва на Синій Воді 1362 року: до проблеми локалізації місця.*

У статті автор на підставі аналізу літописних та історіографічних джерел показує імовірний маршрут пересування війська князя Ольгерда, локалізує літописні Корчеву і Білобержжя та місце Синьоводської битви до річки Синя Вода (Снивода) і граду Синя Вода (Уланова).

Ключові слова: *Велике князівство Литовське і Руське, Синьоводська битва, Снивода, князь Ольгерд, Коршев, Білобержжя, Торговиця.*

Дорош Николай. *Битва на Синей Воде 1362: к проблеме локализации места.*

В статье автор на основании анализа летописных и историографических источников показывает вероятный маршрут передвижения войска князя Ольгерда, локализует летописные Корчева и Белобержжя и место Синеводской битвы к реке Синяя Вода (Снивода) и града Синяя Вода (Уланова).

Ключевые слова: *Великое княжество Литовское и Русское, Синеводская битва, Снивода, князь Ольгерд, Коршева, Белобережье, Торговица.*

Dorosh Nicholas. *Battle on Blue Water in 1362: the problem of localization space.*

The article, based on analysis chronicles and historiographical sources shows probable route of movement troops of Prince Olgerd, localizes chronicles Korchev and Biloberzhzhya and place Synovodskoji battle to the river Blue Water (Snyvoda) and hail Blue Water (Ulanova).

Keywords: *Grand Duchy of Lithuania and Ruthenia, Synovodska battle Snyvoda, Duke Algirdas, Korshev, Biloberezhzhya, Torhocytsya.*

Зацікавленість наукових кіл і громадськості доленосною для України подією, якою є битва на Синій Воді 1362 року і є спільною історичною подією українського, литовського і білоруського народів, зростає. Вона має стояти в ряду зі славними героїчними подвигами і вселяти почуття гордості та великої поваги до наших далеких предків, які підірвали могутність Золотої Орди і прискорили її розпад, поклавши початок звільненню руських земель від ординського впливу.

Проте, скільки ще років потрібно науковцям щоб знайти те загадкове місце битви на берегах Синьої Води, тоді як відповідь лежить на поверхні, якщо звернутись до джерел. Так, літопис Красинського вказує: «Коли пак князь великий Витовт поехал з Литвы до великого Луцка, а князь Великий Ольгирд пошел в поле з литовским воиском и побил татаров на Синеи Воде» [21]. Дванадцятирічний князь Вітовт також їхав із військами. Його шлях пролягав лише до Луцка. Ольгерд повів сили далі на південь, через Корчев, де відбулася сутичка з ординцями, які контролювали «Київський торговий путь» до Польщі. У Корчеві війська з'явилися в третій декаді серпня. Немає сумнівів, що це теперішній Корець на Рівненщині. Літописні джерела твердять: «Изяслав велел смотреть за Глебом сыну Мстиславу I. Молодые князья поехали на восток, и когда достигли города «Корческа», что в бассейне реки Случь, Мстислав II сказал Глебу – езжай к своему отцу, а то волость отца моего по реку Горынь» [8, 229]. «Изяславу Давидовичу великий князь (Юрій Довгорукий – М. Д.) дал город на Волини Корческ» (1155 р.) [8, 254]. О. Русина повідомляє, що в реєстрі «київських» міст був Корческ –

(Корець), «котрий як і все Погориння, в другій половині XII ст. ввійшов до складу Волинської землі, де й залишався у 80-90 рр. XIV ст. становлячи власність Острозьких» [22, 71]. Назва «Корчеу» трансформувалася в «Коршеву». Поселення мало різний правопис. Суфікс «ськ» («ск») у слові «Корчеськ» випав при написанні. Рогозький літописець повідомляє «взяли Коршев». У «Словнику староукраїнської мови XIV-XV ст.», в заповіті Якова Войни, сина Немири, матері своїй, жінці і сестрі у 15 ст. на Волинській землі, зазначено таке: «и я ... записую матце своей Анне Немириной ... Коршев» [24, 197]. Сучасна назва прийшла наприкінці 14 століття. Тоді проходило формування української мови під дією контактних утворень на «-ець». Наприклад, Кам'янець, Липовець. Місто стояло на межі з Київськими землями. У XII-XIV ст. головну роль в економіці Корчева відігравала торгівля. У 1341 році Любарт надав праправнуку Данила Галицького, Федору Острозькому, Острозький уділ з містами Острог, Заслав, Корчев. Останній взяти не вдалося. Його контролювали татари. Підтримуючи поляків у боротьбі з Ольгердом, ординці володіли Корчевом. А коли Литва з Польщею залагодили стосунки, татари й далі контролювали цю магістраль. «Київський путь» йшов на Білгород – Кучар – Мутижир – Мичеськ – Возвягль – Корчев – Дорогобуж – Пересопницю – Польщу – Центральну Європу [6, 278]. Тут почалася зав'язка Синьоводської баталії. Розв'язка наступила південніше, на Синій Воді. Розгромивши татар, торговий шлях став литовським, Поділля – вільним від ординців. Вільним став Галіів (Соляний шлях), що проходив з Києва на південний захід. Ольгерд у 66 років не робив безглузвих походів

на Придоння, до Синюхи, Чорного моря. Його метою було вигнати татар із Волині, Поділля, Київщини, приєднати багаті землі до ВКЛ, маючи торгові магістралі. Невже міг князь, нехтуючи становищем Любарта, Коріатовичів, Острозьких, піти аж на Придоння?

Дослідників зводила на манівці назва Білобережжя. Крім Іпатіївського літопису [12, 54], А. Гудзь-Марков пише: «В 1231 г. Андрей Венгерский вновь вступил на Русь. Венгры двигались к «Белобережью». Из Киева от Даниила в сторожах поехал боярин Володислав. Венгров встретили в Белобережье и «бились» с ними через реку Случь «и гониша до реки Деревной» [8, 418]. Галицько-Волинський літопис повідомляє: «...двинув рать Андрій-королевич на Данила і пішов до [города] Білобережжя. А [боярин] Володислав їхав у сторожі од Данила з Києва. І стрів він рать у Білобережжі, і билися вони через ріку Случ, і гонили [угри] їх до ріки Деревної (нині Деревичка – ліва притока ріки Случ)» [15, 389]. Отож Білобережжя знаходилося біля Случі. А ріка Деревна протікає неподалік болохівського містечка Деревич. Це град на місці Острополя – маєтку князів Острозьких. У літописах вказано, що билися через «Случ і гонили до ріки Деревної». На північний схід й протікає ріка Деревна. А ще неподалік Острополя протікає Синя Вода (Снивода). Дослідник О. Галенко висловив думку, що в ті часи існував Білобережський улус, куди входили і Коршев, і Синя Вода [2, 141]. Назву Звенигорода «дослідники» ототожили з топонімом «Звенигородка». Але ж Звенигород – це містечко південніше Києва, що стояло на шляху до Білої Церкви, а звідти – на Чорний шлях. Володимир Антонович писав, що київський Звенигород знаходився на березі ріки Стугни. При написанні М. Стрийковським «Хроніки», цього Звенигорода вже не існувало. Відповідно, наголос деякими науковцями було зроблено на Звенигородку біля Синюхи.

Щоб мати зручний шлях до Києва, розвивати європейську торгівлю, потрібно було розгромити татар на пограниччі, що проходило біля Синьої Води (Сниводи). Після битви Ольгерд просувався північним Побожжям і Пороссям. На шляху до Києва захопив вказаний Звенигород і, увійшовши в Київ, вигнав баскака і князя Федора. Тут же на стіл посаджено сина Володимира. Це підтверджує М. Грушевський: «...посадження Володимира в Київ, коли б хто хотів це ближше датувати, можна класти коло р. 1363» [7, 78].

Історик Ст. Кучинський в 30 – роках ХХ ст. наголосив, що битва відбулася в околицях міста Синя Вода. За Вітовта його дано татарським уланам. Містечко відродилося з назвою «Уланів». Історик В. Ляскоронський наголошує: «в період володіння цією землею Коріатовичами, татари ще, володіли частиною Поділля. Тут близько місць... біля яких відбулася битва Ольгерда, були відведені місця для поселень татарам» [13, 415].

Якщо битва відбулася на Синюсі, то коли Коріатовичі володіли Присинюшшям і де там були поселені татари Тохтамиша? Коріатовичі володіли Поділлям. Тут були поселені татари на місці граду Синя Вода, де виникло поселення «Уланів». Град у 1434 році стає укріпленням Хмельницького старства, і невдовзі, як прикордонний, отримав Магдебурзьке право. У привілеї говорилось: «Надаємо їм та їхнім нащадкам, знищені добра наші Уланова в окрузі Хмельницькій на відстані 20 миль від Хмельника, де був замок Уланів, поблизу кордону татарського. [11, 21]. Тому й битва відбулася поблизу границі.

У Люстрації Хмельницького старства бачимо: «...дано право осадити пустиню Уланів на шляху татарському, над потоком Синьовода. Той Уланів лежав при кордоні литовському, впираючись в Чуднівську волость, що до Острога належала, на шляху, котрим татари ходили». У цій місці «ставків два на потоці Синьоводським», а також «пе-

редміщани за потоком Синьоводи два роки тому почали заселятися...» [16, 166].

Дослідник О. Галенко писав: «Османський султан Баєзід, прагнучи уникнути розгрому Великої Орди, пропонував ханові прикочувати до Білої та Синьої Води» [3, 143]. Білою Водою кочовики називали Бог. Тут було місце збору татарського табору. Автор наводить витяг з польських джерел: «*Pustinia Ulanow przy shlakie thatarskiem nad potokiem Sinovoda*» [1, 82]. За М. Карамзіним ми знаємо, що в ті часи слово «пустиня» означало відокремлене поселення. Вказане місце кочівників було місцем базару, який став зародком міста. Град стояв на перетині торгових шляхів, що сполучали Європу з Києвом, Прибалтику з Чорномор'ям. Логічним виглядає існування поселення у місці збору орд. Історик К. Тарасов вказував: «Маршрут движения зависел от источников воды, поскольку надо ежедневно поить десятки тысяч лошадей. Одним из мест стоянок стали берега реки Синяя Вода. Здесь путь войску Великого Княжества преградили в первой половине сентября объединенные силы Качубея, Кутлубуга и Дмитра» [26, 7].

Координати з «Книги Великому Кресленню» вказують: «Вверх по реке по Бокгу 50 верст пала в Бокг речка Синяя вода, а на речке на Синей воде, 70 верст от Бога град Синяя вода» [7]. Отже, місце впадіння Сливоводи в Бог буде точкою відліку довжини, про яку йдеться. Річка впадає в Бог у с. Іванів Калинівського району. Це поселення є відправною точкою. Відміряємо відстань 50 верст за течією Богу. Цим місцем є південна частина Вінниці (Старе місто). Якщо звідти відкласти 50 верст і ще 20 верст відміряти вверх проти течії Сливоводи, разом 70 верст, то це буде нинішнє селище Уланів, яке стоїть на місці граду Синя Вода. По річці з Уланова до Вінниці – 70 верст.

Тетяна Гедзь у статті «Чи існував насправді «город Синя Вода?» робить спробу в'яснити розташування граду на р. Синюсі. Навівши витяг з «Книги Великому Крес-

ленню», проаналізувавши давні карти, дослідниця заявляє: «...можна зробити висновок, що населеного пункту чи укріплення з такою назвою ніколи не існувало» [4]. Дійсно, такого граду на Синюсі не існувало. Але таке містечко існувало на річці Синя Вода (нині Сливовода). Координатні ознаки це повністю підтверджують. Ф. Шабульдо вказував, що на березі Синюхи раніше було поселення Малі Торговиці, яке з часом отримало назву Торговиці. Повідомлення підкреслює, що суттєвих змін у назві не було.

Не було й «Литовської Задонщини», на що вказував той же Ф. Шабульдо. Уявімо: важкоозброєна, в панцирах, шоломах, зі списами та мечами піхота, легкоозброєна піхота, вершники, сотні й тисячі різноманітних повозок зі спорядженням, провізією, фуражем, стінобитні пристрої, розтягнувшись на 30-40 і більше кілометрів, влітку, в гарячих степах, йдуть небезпечними татарськими володіннями, за сотні кілометрів, щоб десь на придонській річечці Сосні завоювати якийсь Коршев. Що це за град? Навіщо він потрібен Ольгердові? Яке значення він мав? Чому заради нього литовському війську виносити нелюдські умови? Вози були дерев'яними, вісі робилися зі стовбурів дерев, колеса вирізалися з колод, металевих маточин ще не знали. Залізні обід до коліс і металеві вісі з'явилися набагато пізніше. Повозки не витримували далекого шляху, ламалися, змащування тручих частин колеса й вісі ще не знали. Не було досконалої зброї, битих шляхів. Гваніні описував транспортний засіб 15 ст: «оси телег дерев'янные, колеса шириной 30 см. с одного куска дерева, а упряж не имела ременного крепления». Формирование 6 полков в 30-и тысячное войско, если учесть что на коня – 3 м дистанции, на пешего воина – 1 м, на телегу – 7 м, то такой отряд займет 45–50 верст [5]. Наголошу, Сливоводські землі утворюють в складі ВКЛ адміністративно-територіальну одиницю «грунти Сливоводські». У Люстраціях 1545 року вказано межі Пиківської волості, де звернуто увагу, що

ця земля спочатку звалася «грунтами Синьоводськими» і об'єднувала басейн Сливоди, впадаючої зліва у Бог, будучи затисненою між староством Хмельницьким, та волостю Слободищенською Житомирської Київщини. На заході, стикаючись із Вінницьким староством, кордон на півдні досягає знову витоків Синьоводи [20, 322]. Синьоводських ґрунтів і вказаних меж земель нема біля Синюхи, тож про яке ототожнення Синіх Вод із літопису і Синюхи можна говорити?

Василь Лучик, доктор філологічних наук із Кіровоградського університету, вивчаючи питання топоніміки вказує, що тут «не зафіксовано явних топонімів литовського походження» [3, 62]. На Хмельницькій землі Вінниччини топонімів того періоду надто багато.

Науковець О. Брайченко наводить лист кримського хана до короля Сигізмунда-Августа: «...которые впрочем есть по Богу по реке и по Синей Воде...», і що тут «Саинцара (Батия), Езюбека, Чаантбека кочовища были» і татари «и до сих часов у tych кишнях есть похованы и тепер тые кешени стоят» [29, 58]. Якщо уривок взяти стосовно півночі Поділля, то видно, що в середині XVI ст. ці землі перебували під владою Речі Посполитої. Тут є старі могили (кешени) татарські. У Зозулинцях, Воронівцях, Білому Рукаві, Сербанівці вони й нині носять назву татарських. Тож в листі хана йдеться про володіння біля Сливоди, а не Синюхи.

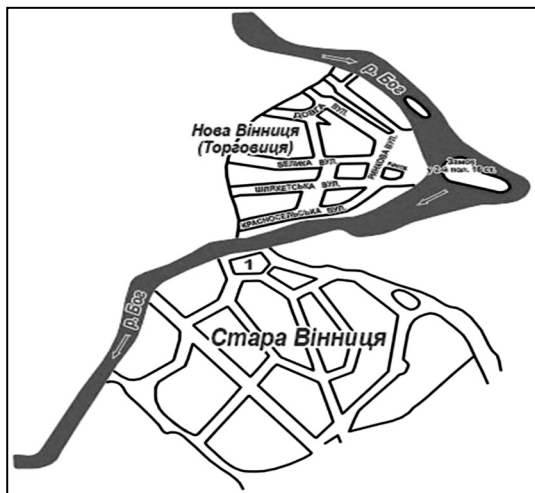
«Словник гідронімів України» аргументує назву Сливоди польською мовою *Siniododa* [23, 513]. Ця територія відійшла до Польщі, то й вимова була дещо іншою. Дослідник О. Добровольський пише: «В літературі побувала думка, що битва... при Синіх Водах, де Ольгерд розбив татар, стала на берегах Синюхи. Але в дійсності битва мала місце на берегах Сливоди, яка впадає в П. Буг між Вінницею і Хмельником. Помилка в локалізації битви сталася через те, що у польській літературі назва подавалася то як *Sinowoda*, то як *Sniwoda*.

Помилки не припустився М. Грушевський, який на карті «Українські землі у складі Польсько-Литовської держави перед 1569 роком» показав річку Синя Вода між Хмельником і Вінницею» [10]. Як бачимо, нашу думку підтверджує і М. Стрийковський, який пише, що війська Ольгерда: «... з перемогою повернулися на Поділля, де мешкали татари... Ольгерд теж легко розгромив та вигнав їх з Подільського краю» [17]. Якщо повернулися, значить прийшли знову на місце, де перебували раніше. А це – місця побоїща біля Синьої Води, а також Хмельник (Божський) та Торговиця (Вениця). Чому Ольгерд повертає на Поділля? Щоб закріпити за Коріатовичами ці землі. А ще забрати трофеї: обози, табуни коней, зброю, поранених воїнів, для випровадження у Литву. Звідси на північ проходив зручний битий шлях, яким із перемогою можна повертатись до рідних місць.

А чи були Торговиці на Кіровоградщині Торговицею з «Хроніки» М. Стрийковського? Знаємо, на Волині поселилися Гедиміновичі. Наприкінці 40-х років вони оволоділи місцевістю, де був осідок, що переріс із часом у поселення з назвою Вінниця. Звідси відкривався путь до Немирова, Брацлава і... Ладижина. З іншого боку – Хмельника, Меджибожа і в глибину Поділля. Тут була переправа, якою здійснювалася колонізація вгору і вниз по Богу. У 15-16 ст. торговицею був також острів на Богу – Кемпа. На нього вказує М. Стрийковський, йому вторить дослідник Коялович, це описує Н. Молчановський. До острова приставали торгові кораблі, підведено мости для під'їзду по сухопутті. В. Чорний зазначає: «Волино-Галицька земля і Поділля мали велике значення для економіки Русі. Після того, як кочові племена перекрили шлях до Криму, Прикарпаття стало єдиним джерелом постачання солі. Через галицько-волинські землі й Поділля пролягали торговельні шляхи на захід, що робило їх однією з головних ланок європейської торгівлі» [27, 191]. У Вінниці існували Єрусалимський, Старо-

міський ринки, торжища на Хлібній, Новобазарній, Тюремній площах, на Торговій вулиці, на Торговій площі на Калічі, куди перемістився Єрусалимський ринок» [27, 191]. Побужжя було важливим у проведенні торговельних операцій. В. Отамановський звертає увагу: «В парі з господарчим розвитком Вінницької волості зростає роль Вінниці як економічного осередку в товарообміні поза межами волості». Він характеризує шляхи, які проходили через Вінницю: шлях до Чорноморського побережжя, до Волощини й Туреччини, північно-західні шляхи, на Галицьке Підгір'я (Коломийський шлях) [19, 184]. Отже, торговиця на Богу стала вигідним місцем для виникнення великого ринку і поселення, була стратегічним пунктом, оволодіння якою, давало доступ до міжнародної магістралі, і прибутків ВКЛ.

За план-схемою Вінниці XIV-XVI ст. бачимо, що тут Бог робить вигин, коліно. Сюди, ніби у величезну лійку, стікалися торгові потоки. Острів перегороджував Бог, був як «забара». Тут й контролювалися оті потоки. Виникло поселення Забарів (Сабарів), що означає перепону, виступ на річці.

У Новій Вінниці велика площа була під ринком, а прилегла вулиця носила назву Ринкової. Автор зауважує: «Внаслідок імі-

граційного руху вінницька людність розвивається на дві адміністративні одиниці, давніша громада має свого виборного війта, нова міщанська громада, маючи також свого війта, є вже під старостинською юрисдикцією» [19, 157].

Новозбудована міська осада стала окремою од Вінниці адміністративною осадою. Волость із «густим zalюдненням та товарним сільським господарством» зародилася на теренах Вінницького повіту ще в 60-ті-90-ті роки XIV ст. Процес пов'язаний із втягненням території «в сферу впливу балтійського та чорноморського ринків (насамперед першого)» [19, 196]. Нова Вінниця появилася із торговиці. Торгові шляхи були і у 14 ст. з півдня Вінниччини на Корець (Коршев). Пізніша глейтовна грамота 1448 р., в якій владика Іван надає вільний прохід послів воеводи Стефана через землі ВКЛ говорить: «Мы приказуем вамъ... штобы есте тыхъ его послов изъ ихъ слугами добровольне пропускали по нашому господарству... от границы от Брасловля тою дорогою на Веницу... на Корець...» [9, 500]. Отже, тут проходила торгова дорога з півдня на північ ВКЛ і навпаки. Саме тому й звільняв цю землю Ольгерд – потрібно було налагодити торгівлю з Європою. Знав про торговицю й М. Стрийковський, припасувавши її до розповіді. Прочитуємо М. Стрийковського: «Вони звільнили від татар Торговицю, залишки мурів якої ще й нині (1582 рік – час написання «Хроніки») стоять в гирлі Богу». Знаємо, що у 1558 році у Вінниці на острові Кемпа в гирлі Богу зведено на кам'яних мурах дерев'яну фортецю. В результаті пожежі 8 жовтня 1580 року твердиня була знищена. У 1582 році «залишки мурів» цоколя ще стояли «в гирлі Богу». З історії Вінниці бачимо, залишки отих «мурів», описані в усіх нарисах про місто, їх застав компілятор. Торговиця на Синюсі знаходиться на достатній відстані від Богу, тому ототожнювати її з Торговицею з «Хроніки» М. Стрийковського немає підстав. Бо де, в такому випадку, вона взя-

лася, коли на 1580-1582 роки лише залишки мурів із неї застав компілятор? Хто, коли побудував, заселив її, а згадок не залишив? Навіть Г. Боплан не згадує про забудову Нової Торговиці на Синюсі. Тож Торговиця на Богу була зруйнована. «Хроніка» М. Стрийковського наголошує про «залишки мурів» на Богу. Зауважмо, що від того часу Торговиця біля Вениці як окрема адміністративна одиниця перестала існувати. Її поглинуло давніше адміністративне об'єднання із назвою «Вениця». В. Отамановський у своїй книзі пише: «...після перенесення Вінницького замку на правий берег Богу 50-х рр. XVI ст. м. Вінницю перенесено тоді також на правий берег» [19, 174]. Отже, до цього часу Вінниця на правому березі Богу не було. Була Торговиця. Витоки Вінниці починаються з поселення на березі річки Вениці (нині Віннички), а не на Південному Бузі. Від давнішої осади Вениці ймення перейшло до зруйнованої торгової адміністративної одиниці з окремим управлінням. Про неї було відомо купцям багатьох країн. Якби це було не так, то місто на Богу не носило б назви Вінниця. Хроніст уточнює, що залишки мурів були саме на Богу, а не Синюсі. Якби тоді була одна Торговиця, автор відмітив би її без уточнюючої обставини місця. Натомість ми бачимо пряму вказівку на Торговицю на Богу. Компілятор визначився, яку саме Торговицю він мав на увазі. Щодо Торговиці на Синюсі, то це поселення носило означення «Мала Торговиця». Отже, була десь й Велика, або просто Торговиця.

Звільнивши торгове місце, Ольгерд зайняв важливий перехід через Бог. Проживаючи неподалік, Коріатовичі бачили вивіз цим шляхом хліба до Європи. Тож необхідно було взяти важливий перехід під контроль. А ще – спровадити трофеї Синьоводської битви. Тому у литовських планах цей перехід мав надважливе значення. Тут війська перебралися на лівий берег і рушили у напрямку до Білої Церкви, а далі – до Звенигорода, Києва.

Логічно правильною є дата Синьоводської битви – 14-16 вересня. Після подій, наприкінці літа у Корчеві, 10-12 днів хоронили мертвих, збирали зброю, налагоджували правління. Далі перехід до Синьої Води (130 кілометрів) також зайняв близько 10 днів. У середньому, майже 20-22 дні пройшло від взяття Корчева до битви на Синій Воді. Війська вдень могли долати не більше 12-15 кілометрів, тому що за воїнами гнали худобу для харчування військ. А її без випасу гнати було неможливо. Обози теж не могли прискорено пересуватися, час витрачався й на приведення до ладу зброї, амуніції, ремонту повозок. Не могли бути на півночі Поділля верблюди аж наприкінці жовтня-листопада-грудня (за Ф. Шабульдом), коли практично не було трави. Не могли війська у кінці жовтня-листопада долати стільки кілометрів за добу й тому, що світловий день був надто коротким, а ще розпочиналися затяжні осінні холодні дощі, а там – і морози, сніги. Ночівля війська під відкритим небом не могла бути тривалою. Ці чинники потрібно враховувати. Тому події на Синій Воді відбувалися не пізніше середини вересня, коли ще було тепло і вдосталь трави для випасу. Погляньмо на питання й з іншого боку. Ольгерд не був ворогом руського (українського) люду, він не йшов у похід у липні та у першій половині серпня. У цей час проходить дозрівання врожаю, і починається його збір. Зерно ж було головним мірилом усіх цінностей, основним продуктом харчування і вивозу. Ми знаємо, що татари залишили болохівські поселення, щоб люди «орали пшеницю й просо». Логічно, що до завершення збирання, (середини серпня), війська Ольгерда не йшли у похід. Часом збору баскаками данини хліба в натурі є кінець серпня і перша половина вересня. Знав Ольгерд, що зі збором врожаю зразу ж починається його вивіз на європейські ринки. Хіба він міг допустити, щоб хліб, відібраний у люду, був вивезений? Тоді на яку підтримку руського населення міг сподіватися?

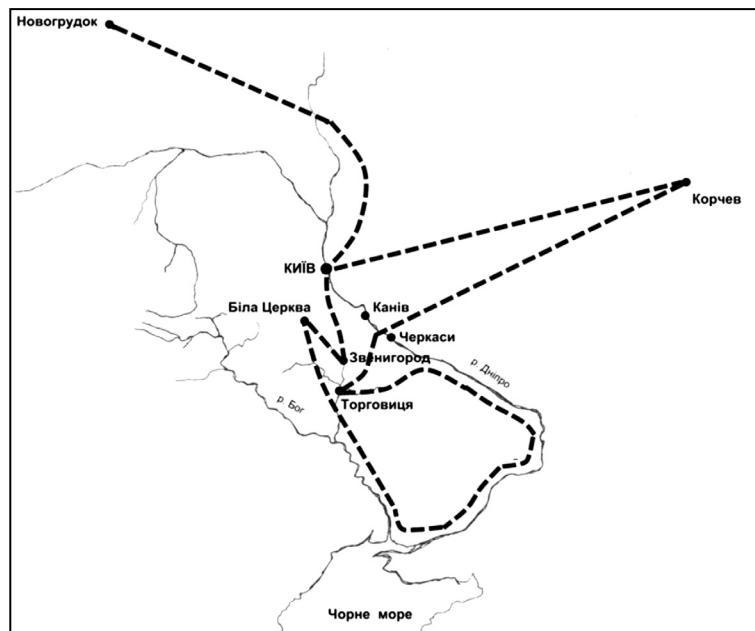
Тому й розпочав правитель похід по торгових шляхах наприкінці літа. Хліб відвозився наприкінці серпня – у вересні, поки ще була суха погода, в достатній кількості трави. У жовтні-листопаді настають затяжні холодні дощі, а потім вони переходять, із пониженнями температури, у сніг. Бездоріжжя, розкислі шляхи, водні перешкоди, снігові заметілі нанівець зводять будь-яку торгівлю. Чи могли купецькі торгові хлібні валки йти у сльоту і непролазну грязюку у жовтні-грудні, коли ще й світловий день був надто коротким? А ще й підводи були недосконаліми: вісі – дерев'яними, колеса без металевих ободів, без маточин, не було й ремінного кріплення, не знали ще змащення «тручих» частин... Тож, зайнявши своє містечко Коршев, Острозькі в ньому встановлювали власне правління. Появилися противники нових порядків, котрі підбурювали населення. Довелося силою наводити покірність.

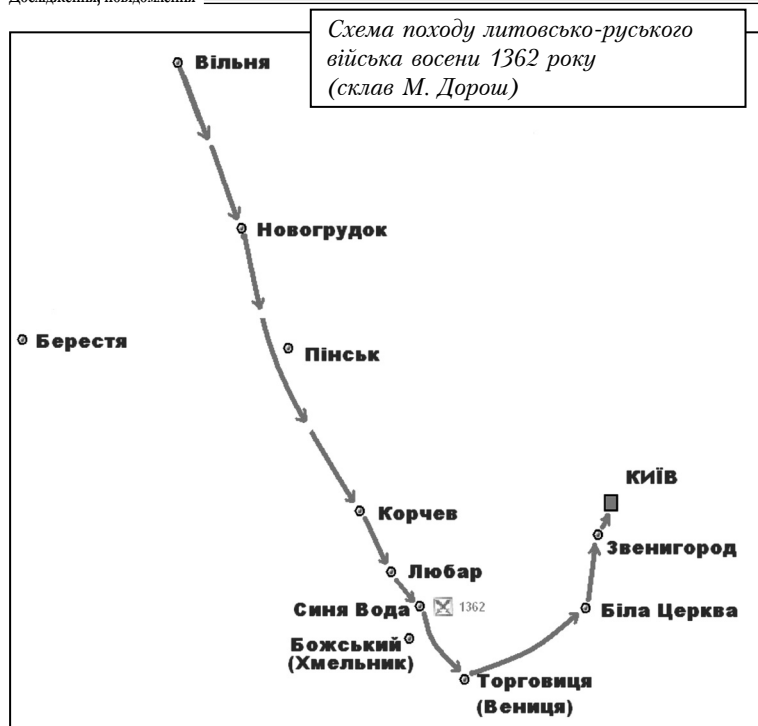
Опоненти ж стверджують, що з Києва Ольгерд повів війська за 600 км до Коршева на Тихій Сосні. Повернувшись із Придоння, його сили проходили повз Канів і

Черкаси, ще 750 км – через непрохідний Чорний ліс, до Синіх Вод – Торговиці, де й відбувалася битва. Далі князь веде війська до гирл Дніпра і Богу Білобережжям – ще 650 км. Навіщо тоді Ольгерд виснажував свої війська на місцевості, де ніхто не проживав? Зробивши гак біля Чорного моря, через пусті й степи він пішов на Білу Церкву за 600 км. Встановивши там своє правління, князь згадав, що непідкореною залишилась Звенигородка. Війська здолали 100 км зворотного шляху. Далі надійшла команда йти на Київ, а це – ще 150 км бездоріжжям. Приблизна загальна цифра складатиме майже 1800 км. Після Києва Ольгерд знову веде свої військові сили на південь, щоб ще раз очистити від ординців землі «від Києва і Путивля...» до гирла Дону і Волги, Кафи, Азова і Криму, Таврії і Перекопу. Чи була логічно обґрунтованою стратегія Ольгерда? Бо ж надалі ще раз говориться, що литовці звільнили від татар: «...від Києва і Путивля аж до гирла Дону». Виходить, що на Придоння Ольгерд водив свої війська двічі? З якою метою? Яким шляхом Ольгерд пройшов до Торговиці на Синюсі з

лівого берега Дніпра? Броду не було. Чому ординці дозволили пройти своїми землями ворогу? Чому степовики покинули свої «з отчича і дідича» землі на Поділлі і пішли аж на Правобережжя Дніпра і Синюхи, а не стояли на прикордонні з Литвою?

Розгляньмо більш імовірну схему походу. Отож, од Корчева до Любара – 100 км. Від Любара до граду Синя Вода – 30 км. Від Синьої Води до Торговиці (Вінниці) – 75 км. Від Торговиці (Вінниці) до Білої Церкви – 150 км. Від Білої Церкви до Звенигорода – 50 км. Від Звениго-

рода до Києва – 15–20 км. У підсумку – 420 км.

Перша схема походу є дуже сумнівною. Ми знаємо, що розгалуження річок змушує шукати броди, щоб перебратися на протилежний берег. Із упевненістю можемо говорити, що війська Ольгерда за першою схемою змушені здолати більше 2 тис. км, а при другій – майже 500 км, що є логічнішим. Якщо ж врахувати думку Ф. Шабульда: «Цей наступ склав головний зміст антиординської військової кампанії 1362 року і був реалізований у двох походах литовсько-руських військ: першому, на південь Дніпровсько-Донського межиріччя аж до гирла Дону і Азова... і другому, що досяг гирла Дніпра і Південного Бугу і під час якого відбулася Синьоводська битва» [29, 14], то відстань ще збільшиться.

Окреслю переваги прихильників Синьоводи як Синьої Води. Отже, нам документально та наглядно відомі місце битви, підтверджене у першоджерелах та у працях істориків, краєзнавців, залишки зброї (артефакти),

інкорпорація саме цих земель до складу Велико-го князівства Литовського і Руського, могили загиблих воїнів, топоніміка Присниводдя, перші згадки про гради Хмельник, Вінницю, Брацлав, тощо, згадки в усній народній творчості, топоніміці.

Археологи вказали, що Торговиця загинула від пожежі. Однак Ольгерд не палив, не руйнував поселень. Литовці були бажаними на теренах краю, вони «старини не рушали, а новини не уводили», «старалися в усьому приноровитися до місцевих традицій і звичаїв», приймали релігію, мову, закони, тобто «українізовувалися». Пожежа могла

статися під час походу Вітовта на південь і Крим 1397 року. Більше того, у «Хроніці» говориться, що «вони звільнили Торговицю». А якщо Ольгерд був таким жорстоким, то де покаяться рештки воїнів та захисників міста? Призупинення торгівлі по «Київському путі», через Коршеві, не зламало татарської держави. Зносини із Заходом проходили по Галиському (Солянному) і «Василівському тракту». Тому й рушив на початку вересня 1362 року свої сили Ольгерд до Синьоводи, а потім й до Торговиці (Венеції) для захоплення цих стратегічних комунікацій. Припинивши торгівлю із Європою, відвоювавши у татар Поділля і Київщину, Ольгерд помітно ослабив ординців, поставив на грань виживання. У подальші роки татари розвивають свій новий, віддалений від кордонів з Литвою, торговий центр на Синюсі – Малі Торговиці. Це було дійсно нове торгове містечко на татарському шляху, де акумулювалися пшениця та худоба – для відправлення у Подунав'я та Візантію.

Розглянемо ще один бік маршруту. М. Грушевський, вивчаючи Іпатіївський літопис, відмітив, що в XI–XIII ст. поряд із «Київським шляхом», був ще «Василівський путь». Він проходив із Києва на Звенигород, Василів, або Тумащ, через Перепетове поле по верхів'ю Рута на Володарів над Россю. Звідти – на Пониззя, а далі – на Галичину та Подунав'я. Проведемо уявну параболу через вказані об'єкти (схема № 1).

М. Грушевський, описуючи Галіїв (Соляний) шлях вказував, що він пролягав із Києва до Звенигорода – Василева чи Тумаща, а далі через Перепетове поле на Мунарів і на Володарів. Звідти шлях проліг через Поділля у Галицьку волость і Подунав'я (схема № 2).

Пропоную цю ж лінію провести між поселеннями, згаданими М. Стрийковським. Від Торговиці (Вениці) до Білої Церкви, а далі – на древній Звенигород і Київ (схема № 3).

Зіставимо параболу і зрозуміємо, що М. Стрийковський позначив давній торговий шлях, яким просувався Ольгерд до Києва. Вони ідентичні. При захопленні Василівського путі припинявся ординцям вивіз хліба та перегін худоби на Захід.

Майже той самий шлях із Вінниці до Києва існує й нині, відсутній лише заїзд у Володарів, що на Росі (схема № 4).

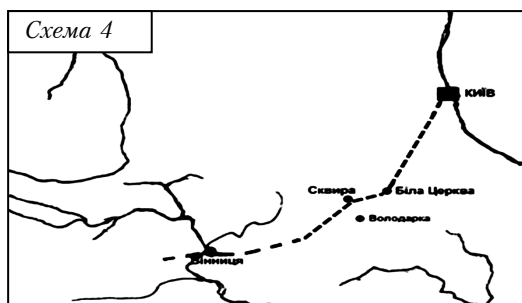
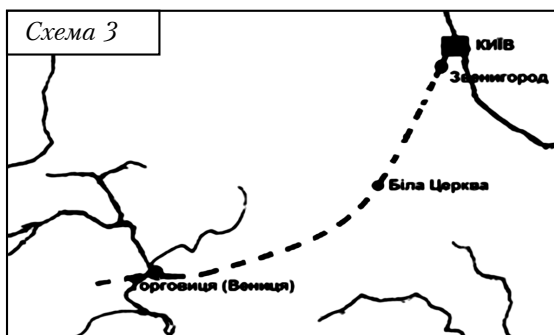
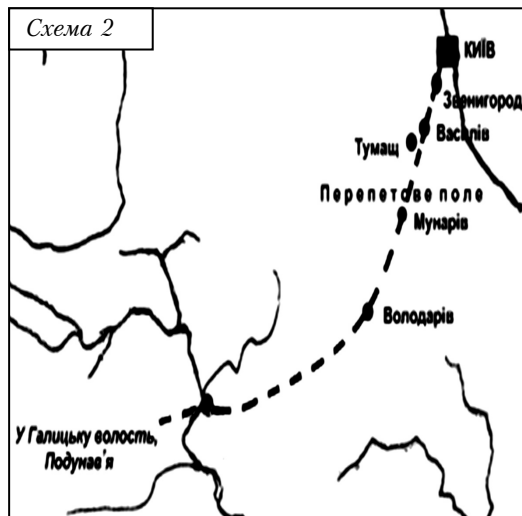
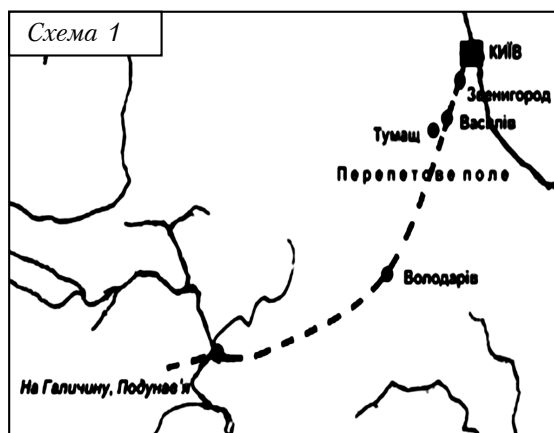
Отож, чотири шляхи – Василівський, Галіїв (Соляний), маршрут за М. Стрийковським і сьогоdnішній – вказують нам на давній битий тракт, що проходив через Торговицю (Веницю) до Києва. Переконаємося – Торговиця на Синюсі не має ніякого відношення до Торговиці у «Хроніці» М. Стрийковського.

Якщо вважатимемо, що війська Ольгерда дійсно минули Канів і Черкаси на шляху до Синьої Води, то потрібно відшукати ці поселення на Волині. За 15 кілометрів від Острога розташоване давнє поселення Кунів (раніше Канів). Крім цього, у Володимирецькому районі є поселення Каноничі, у Новоград-Волинському – Кануни, у Старо-

костянтинівському – Кантівка, а Волочиському – Канівка. Вірогідним може бути Канів неподалік Острога. Воно належало Любарту, а тому не потребувало втручання Литви. Черкаси були і є у Пустомитівському районі, Ковельському, Черкавщина – у Чортківському, Черкасівка – у Віньковецькому. Дослідник «Списку руських городов дальних и ближних» М. Тихомиров повідомляв, що на 1396 рік було три гради з такою назвою: у Польщі, на Поділлі і на Дніпрі. Можемо припустити, що згадані в «Хроніці» Черкаси були на Поділлі, куди й прямували війська Ольгерда. Це, ймовірно, Черкасівка Віньковецького району. У «Хроніці» не вказано, що Ольгерд минув Канів і Черкаси на Дніпрі. Сліпо вірити у дніпровські Канів і Черкаси є грубою помилкою.

До вже сказаного можемо додати, що війська литвинів після Коршева прямували до річки Синьої Води. Саме тут було головне стійбище татарських військ перед важливими походами. Тут нині розташоване велике село Качанівка. Топонім вказує, що слово «кача» в перекладі з тюркської означало кочовище, місце проживання кочових народів. Доказом цьому є те, що у Криму є озеро Качик, річка Кача, де стояли ватаги перед походами. Тому село Качанівку й відносять дослідники до 1362 року – часу, коли орди перебували перед битвою. Про це також говорить київський дослідник О. Галенко, зауваживши, що османський султан Басезд, прагнучи уникнути розгрому Великої орди, пропонував Шейх-Ахмету перекочувати до Білої Води (Богу) та Синьої Води: «А сбиралась, государ рать на Белой да на Синей Воде» [3, 145].

Дослідник звертає увагу, що тут завжди збирались татарські війська. Запис у люстраціях тих часів про задану місцевість теж свідчить, що це було місце збору татарських князів: «Пустиня Уланів при шляху татарським над потоком Синявода». Той же Галенко розповідає, що тут на місці збору татар існував великий ординський базар. Зауважмо – завдяки базару Уланів зріс до

чималого містечка. Він стояв на перехресті поживлених торгових шляхів. Під час Визвольної війни і битви під Пилявцями Хмельницький саме тут очікував підмоги від татар, які добре знали це місце і прийшли саме сюди. Можна навести відповідні документи.

У праці О. Брайченка «Синьоводська проблема: перспективи комплексних краєзнавчих досліджень», наводиться лист середини 16 ст. кримського хана до короля Сигізмунда-Августа, у якому зазначено: «Которые урочища есть по Богу по реце и по Синей Воде...», і що тут свого часу «Саинцара (Батия), Езюбека, Чааньбека кочовища были» татари «и до сих часов у tych кишнях есть похованы и тепер тые кешени стоят».

Тут дійсно є могили (кешені) татарські. У Зозулинцях, Воронівцях, Білому Рукаві вони й донині носять назву татарських.

Письменник Володимир Рутківський, попри художній домисел, все ж виходить на Подільську версію. Він пише: «А ще Боброкові пригадаються Мамаєві слова, коли він дістанеться Хмільника, куди по перемозі відійде Ольгерд. Саме це головне стійбище подільського хана Солтана вирішив він обрати своїм центром нових володінь. Саме тут роздавав великий князь нагороди, пільги та нові уділи». Тому археологам є над чим працювати. У згаданій Качанівці копали котлован під фундамент приміщення автоколони і наткнулися на могилу з дуже великими кістяками – понад 2 метри. Тому це наводить на думку, що Ольгерд у склад особистої дружини набрав високих і сильних людей.

Ми вже говорили, що на півночі Поділля акумулювалося збіжжя (пшениця, просо) для подальшої відправки на продаж. Це ми

бачимо навіть із топонімічної назви поселення «Лозна», яке витокami своїми сягає середини 14 ст. У давнину лазнями називали спеціальні ями для зберігання зерна у землі. Отож тут, на прикордонні володінь, були сховища для зберігання збіжжя перед відправкою на південь чи у Західну Європу. Ця територія була на торговому шляху, про що говорилося вище. З часом назва «лазня» трансформувалася у «лозню», «Лозну» і стала найменням села. Доказом цієї версії є велика гранітна скала у селі, на якій був давній знак – відбиток стопи лівої ноги та пучок стріл. Знак стопи вказував на прикордонне місце збору данини (зерна) перед відправкою на продаж. Стопа лівої ноги вказувала на лівий берег Богу, чи Синьої води, а стріли – напрям руху через водну перешкоду.

Тут же, на вододільному підвищенні, розташовувалось раніше чимале містечко Клітин, нині неподалік є села Клітенка Хмільницького району та Мала Клітенка Козятинщини. Клітин існував за часів Болохівського князівства. Старословянське слово «кліть» прямо вказує про те, що тут були кліті для зберігання зерна. Це були дерев'яні приміщення, обмазані глиною, куди засипали зерно для зберігання перед відправкою на продаж. Біля річки Південний Буг також є село з назвою Клітище, що має також вказане походження. Про те, що тут проходили торгові магістралі, уже згадувалося.

То чому ж Литві, Польщі та Московії-Росії було вигідно трактувати версію, що Синьоводська битва відбулася на берегах річки Синюхи? Щонайперше, для Литви – щоб показати віддалені окраїнні землі Русі, куди Ольгерд зі своїми військами ходив, щоб розгромити ординські військові сили і приєднати їх до Литви.

Що ж до Польщі, то вона проводила політику домагань, а тому прагнула безпосередньо володіти землями аж до Синюхи, особливо ці наміри посилилися після уній і об'єднання Польщі й Литви – Речі Поспо-

литої. Від того часу ці українські землі були завжди на вустах магнатів і шляхти. За них велися криваві війни і сутички, що спричинило виникнення військових рухів, козацтва.

Московії (Росії) вигідно було показати, що ніякого звільнення українських земель від татарщини Великим князівством Литовським не було. А головну роль у звільненні відіграла Москва (згадайте Куликівську битву), а не Литва. Останню показували загарбником, окупантом гіршим, ніж татари. А якщо в когось виникнуть сумніви, і в майбутньому науковці захочуть проводити дослідження, розкопки на берегах Синюхи, то попри їх старання, не буде знайдено нічого, що б говорило про битву на Синій Воді. Отож, підтасований Московією висновок проситься сам собою – Синьоводської битви не було. А якщо й була, то вона мала розміри невеличкої сутички. А відтак, розмови про велику битву – це вигадка, що їй підтвердили археологічні розкопки. А тому ніякої визвольної місії литовці не здійснювали в Україні. Вони були загарбниками і довгий час володіли нашими землями.

Як бачимо, й нині, у 650-у річницю вікопомної битви, московський сценарій їй далі ефективно впроваджується в життя. Це видно на прикладі безрезультатних 15-річних досліджень Синьоводської битви кіровоградськими науковцями, що вперто дотримуються версії р. Синюхи.

Дослідниця з Кіровоградщини І. Козир в листі до голови Хмільницької районної ради теж зауважує: «Дехто висловлює сумніви навіть щодо реальності самого факту цієї події», тобто реальності Синьоводської битви. Таким чином нівелювання і поступове викреслення з пам'яті населення славетної переможної битви успішно втілюється.

Але людська пам'ять про переможну битву на Синій Воді – вічна. Вона без строку давності, і різними перекрученнями, перенесенням її в інші місця і нехтуванням могилами загиблих її не приховати. Не нехтуймо подвигом героїв, пам'ятаймо їх!

ДЖЕРЕЛА

1. Архив Юго-Западной России. – Ч. VII, – Т. II. – С. 163; Грушевський М. С. «Історія України-Руси». – К., 1993, – Т. 4.
2. Галенко Олександр. Золота Орда у битві біля Синіх Вод 1362 р. Сайт в Інтернеті.
3. Гальчак С. Д. «Українське Куликове: на берегах Синюхи чи Сниводи». – Вінниця, 2010.
4. Гедзь Тетяна. Сайт «Мислене древо», «Город Синя Вода». 16 січня 2011.
5. Грицкевич Валентин, Мальдис Адам «Шляхи вели праз Беларусь», переклад В. Тимошенка.
6. Грушевський М. С. «Історія України-Руси». – К., 1992, –Т. 2.
7. Грушевський М. С. «Історія України-Руси». – К., 1993, Т. 3.
8. Гудзь-Марков А. В. «Домонгольская Русь в летописных сводах у – XIII вв.» – М., 2005.
9. Гумецька Л. Л. Словник староукраїнської мови. – К., 1978.
10. Добровольський «Литовська топоніміка на Миколаївщині XV» Сайт в Інтернеті.
11. Дорош Микола. «Воронівці – моє рідне село». – Вінниця, 2008.
12. Іпатівський літопис. ПСРЛ. – СПб., 1843. – Т. 2.
13. Історія України в прозових творах та документах. Темні віки. XIV – перша половина XV ст. – К., 1993.
14. Книга Большому Чертежу /Подг. к печати К.Н. Сербиной. – М.-Л., 1950.
15. Літопис Руський. – К., 1989.
16. Люстрація староства Хмельницького 1565 р. Переклад В. Маринича // Історія рідного краю. Хмельницький район. – Вінниця, 2009.
17. Macej Strijkowski/ kronika Polska, Litewska, Zmodzka i wszystkiej Rusi, Warszawa, 1846, t. 2, S 6 – 7. Переклад Ф. Шабульда // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії України. – К., 2003.
18. Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. – Каменец-Подольский, 1905.
19. Отамановський В. Д. Вінниця у XIV – XVII століттях. – Вінниця, 1993.
20. «Подільська старовина». – Вінниця, 1993.
21. Полное Собрание Русских Летописей (ПСРЛ), – Т. – 35. – М., 1980
22. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. – К., 1998. – Т. 6.
23. Словник гідронімів України – К., 1979.
24. Словник староруської мови XIV-XV століття. – К., 1977.
25. Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях: Збірник статей. – Вінниця, 2009.
26. Тарасов К. Литвины на Синей Воде /Деды. Беларусь. Выпуск 2.
27. Чорний В. Б. Найдавніші відомості про митну справу на Поділлі в історичних джерелах. Наукові записки Вінницького Державного педагогічного університету. Серія – історія. Вип. XIII. 2008.
28. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной России в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987.
29. Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії України. Шабульдо Ф. М., науковий редактор, Брайченко О.Д, упорядник. – К., 2003.

АЛАНИ НА ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОМУ КОРДОНІ УЛУСА ДЖУЧІ

Олег БУБЕНОК,
доктор історичних наук,
старший науковий співробітник інституту
сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України

Бубенок Олег. Алани на північно-західному кордоні Улуса Джучі.

У статті досліджується питання військового потенціалу аланів – вихідців із Північнокавказької Аланії, що розселилися по Північному Причорномор'ю та Подністров'ю, і можливе їх використання золотоординськими правителями у Синьоводській битві.

Ключові слова: Золота Орда, комплектування золотоординського війська, Улус Джучі, битва на Синій Воді, алани, Торговиця.

Бубенок Олег. Аланы на северо-западной границе Улуса Джучи.

В статье исследуется вопрос военного потенциала аланов – выходцев из Северокавказской Алании, что расселились по Северному Причерноморью и Поднестровье, и возможное их использование золотоординскими правителями в Синьоводский битве.

Ключевые слова: Золотая Орда, комплектование золотоординского войска, Улус Джучи, битва на Синей Воде, аланы, Торговица.

Bubенок Oleg. Alanna on the northwest border of Jochi Ulus.

This article explores the question of military capabilities Alans – natives of the North of Alanya, which settled on the Northern Black Sea and the Dniester, and the possible use Golden rulers in Synovodskiy battle.

Keywords: Golden Horde, the Golden Horde troops manning, Jochi Ulus, Battle of Blue Water, Alans, Torhovytysya.

Битва на Синіх Водах, що відбулася в 1362 році на річці Сині Води між литовсько-руським військом Великого князя Литовського Ольгерда і військом золотоординських правителів, стала поворотною подією не лише в історії слов'ян та литовців, а й народів Улуса Джучі. Саме після цих подій золотоординці остаточно втратили контроль над Правобережжям.

Проте про саму битву та її учасників ми знаємо мало. Збереглося тільки декілька літописних звісток про неї. Найбільш ранні відомості про битву біля Синіх Вод уперше містяться в літописній анонімній оповіді «Про Поділля», що, за спостереженнями Ф. Шабульда, була написана «на початку 1430-х років, у розпал польсько-литовського воєнного конфлікту, в ході якого обидві сторони розв'язували політичну проблему: кому саме – Польському королівству чи Великому князівству Литовському – належатиме вся Подільська земля» [1, 9]. Про ці події повідомляють «Хроніка Литовська й Жмойтська» (XVII ст.), Рогозький літописець, складений в остаточній редакції восени 1396 року, Никонівський літописний звід кінця 1520-х років, Густинський літопис (XVII ст.), «Хроніка Литовська й Жмойтська» (XVII ст.) польського історика Мацея Стрийковського. Не дивлячись на це, у цих історичних текстах не міститься конкретної інформації про склад золотоординського війська, яке назване лише узагальнюючим терміном «татари». Є лише відомості про ватажків золотоординців.

Так, в недатованій літописній «Оповіді про Поділля» повідомляється: «Коли господаремь был на литовьскои земли князь великий Олгирд и, шедь в поле с литовским войскомъ, побилъ татар на Синей воде, трех братовъ: князя Хачебея и Кутлубуга и Дмитрия. А тыи трии браты Татарское земли, отчичи и дедичи Подольскои земли, а от них заведали атамани и боискаки, приеждючи от тыхъ атамоновъ, имовали с Подольскои земли данъ» [2, 74; 3, 66]. «Хроніка Литовська й Жмойтська» повідомляє: «Року

1332. Олгерд... выправился против татаров в Поля Дикие... А гды пришли до Синей Воды, минувши Канев и Черкасы, указалася им в полю великая орда з трома цариками на три обозы розделенны, то есть Котлубая, Катибея, Бекера и Дмитра солтана» [4, 139]. Густинський літопис про золотоординців повідомляє: «В лето 6870...В сие лето Ольгерд победи трех царков Татарских из ордами их, си есть, Котлубаха, Качзея, Дмитра; и оттоли от Подоля изгна власть Татарскую» [5, 350]. Доволі докладний опис Синьоводської битви міститься тільки у хроніці Мацея Стрийковського, який про супротивників Олгерда пише: «І коли вони, минувши Канів і Черкаси, дійшли до урочища Сині Води, то побачили в полі велику татарську орду з трьома царьками, поділену на три загони. Один загін вів султан Кутлубах, другий очолював Качибей-Керей, а третім командував султан Дімейтер... Татари з шаленим завзяттям розпочали бій, засипавши литву густим залізним градом з луків, сточили кілька сутичок, але завдали мало втрат через правильний її шик та швидке маневрування... Не змігши довше витримати лобового натиску литви, татари почали мішатися та перелякані тікати в розлогі поля. На побоїщі залишилися вбиті три їхні царки: Кутлубах, Качибей (від імені якого назване Качибейським солоне озеро в Диких Полях по дорозі як йти до Очакова) і султан Дімейтер, та разом з ними дуже багато мурз й уланів. Також скрізь по полях і в ріках лежало повно татарських трупів» [6, 66-67].

Іноді дослідники схильні буквально тлумачити термін «татари», розуміючи під цим лише тюрко-монгольське населення Золотої Орди. Але аналіз джерел свідчить про те, що власне золотоординці-татари самі не воювали, а залучали до складу свого війська залежне від них населення, серед якого були не лише підкорені кочові етноси, а й землеробське населення.

З огляду на це, великий інтерес становить поселення золотоординського періоду

біля с. Торговиця на Кіровоградщині на берегах р. Синюхи, дослідження якого проводили Н. Бокій та І. Козир. Дослідники відзначили Торговицю як комплексну археологічну пам'ятку XIV ст., що складається з поселення з виразними рисами золотоординської культури та могильника. Значення цієї пам'ятки дослідники охарактеризували як найбільш північне золотоординське поселення, що розташовувалось у «так званій буферній зоні між Руссю і Ордою» [7, 42]. Я б додав, що це — єдине досліджене на сьогодні поселення на північно-західному кордоні Золотої Орди.

Що стосується самого поселення, то ще передчасно називати його фортецею. Проте інтерес становлять залишки будівель на правому березі р. Синюхи. Унаслідок проведених розкопок Н. Бокій та І. Козир вдалося встановити таке: «... археологічні розкопки засвідчили існування комплексної пам'ятки золотоординського часу на березі р. Синюхи (поселення з характерними рисами міської золотоординської культури та могильник). Якщо додати численні знахідки джучидських монет з могильника, відомих з друкованих джерел, з музейних та приватних колекцій, а також з усних повідомлень місцевих жителів, складається враження про Торговицю як один з економічно і політично важливих центрів на Правобережжі Дніпра в золотоординський період» [7, 78].

Проте визначити походження жителів поселення біля с. Торговиці дослідники цього комплексу так і не наважились. Хоча аналіз тандирів та лазень на території поселення дозволив Н. Бокій та І. Козир вести розмову про те, що тут відчувається вплив із території Середньої Азії та інших регіонів Золотої Орди [7, 74-78]. Однак зробити висновок про походження жителів Торговиці в золотоординський період, здається, можна завдяки результатам досліджень могильника, що має відношення до поселення.

Могильник був розташований на околиці с. Торговиця на схилі правого берега р. Синюхи. Вдалося розкопати більше 140

поховань. Вони були здійснені за християнським обрядом: прямокутна могильна яма; північно-західна орієнтація; випростані, лежачі на спині небіжчики; інвентар був рідкісним. У деяких могилах можна було натрапити на джучидські монети, датовані серединою XIV ст. На могильнику між похованнями було знайдено два хрести. Один із них був бронзовим натільним хрестиком, що, за визначенням дослідників пам'ятки, знаходить аналоги на синхронному християнському могильнику Мамай-Сурка у Подніпров'ї. Щодо другої знахідки дослідники зазначили: «... залізний втульчатий хрест, очевидно, слід розглядати як атрибут богослужіння, можливо верхівку корогви. Аналоги знахідці невідомі» [7, 72-73]. Проте виявляється, що аналоги все ж таки є. Саме такий хрест знайшов М. В. Єльніков на синхронному могильнику Мамай-Сурка. Це був залізний хрест розміром 24,5×11,7 см, аналоги якого, за визначенням М. В. Єльнікова «відомі на Кубані та в Північній Осетії і відносяться до кавказько-візантійського типу» [8, 19-20]. Про північнокавказький слід можуть свідчити і результати антропологічного вивчення місцевого населення, похованого на цьому кладовищі.

За визначенням антрополога Л. Литвиної, отримуємо наступну картину: «Аналіз чоловічої та жіночої серій з ґрунтового могильника Торговиця свідчить про неодорідний антропологічний склад та наявність кількох морфологічних типів серед населення, що залишило цей могильник. Чоловіча серія, з одного боку, має риси, притаманні середньовічному населенню Південного Подніпров'я: Кам'янка XII-XIV ст., Каїри XIII-XIV ст., Благівіщенка XII-XIV ст. та Мамай-Сурка кінця XIII – поч. XV ст., а також населенню Середнього Подоння, яке репрезентує серія з Новохарківського могильника, датованого XIV ст. На думку Т. І. Алексєєвої та М. В. Козловської, населення, що залишило Новохарківський могильник, було нащадками алан. З іншого боку, простежується деяка схожість зі

слов'янськими серіями Середнього Подніпров'я... Відзначені також спільні риси з аланським населенням басейну Сіверського Дінця: Дмитрівське (VIII-IX ст.), Маяцьке (VIII-IX ст.), Салтів (VIII-IX ст.), та Північного Кавказу: Гамівське (VI-VII ст.), Адіюх (VII-XIII ст.), Казазово-II (VIII-XIII ст.). Жіноча серія має такий же комплекс морфологічних ознак, що й жіноча частина населення Південного Подніпров'я...» [9, 89].

Все це дозволило Л. Литвиновій зазначити: «Матеріали ґрунтового могильника Торговиця не суперечать тому загальному висновку, що антропологічний тип населення Центральної України за доби середньовіччя формувався під впливом нащадків алан, болгар та слов'ян і морфологічно подібний до синхронного за часом середньовічного населення Південного Подніпров'я» [9, 90]. Отже, у Торговиці в XIV ст. питому вагу серед чоловічого населення мали становити алани. Є підстави вважати, що це були вихідці саме з Північного Кавказу, бо золотоординські правителі проводили активну політику по переселенню населення до Причорномор'я з Північнокавказької Аланії, де тоді ще зберігався значний прошарок аланського населення. В чому причина цього?

За спостереженнями Г. О. Федорова-Давидова, улусна система в Золотій Орді після Бату піддалася подальшій трансформації. Дослідник відзначив, що власне Улус Джучі поділявся на більш дрібні улуси, кордони яких періодично мінялися і підлягали перегляду. При цьому підкорені народи входили до складу улусів монгольської аристократії і відповідно до цього складали нові військові підрозділи. Уже в часи Бату намітився розподіл території Улуса Джучі, власне правого крила Монгольської імперії, на ліве і праве крило. При цьому розподіл на праве і ліве крило був багатоступінчастим, тобто при цій системі був вторинний, а, можливо, і третинний розподіл західних і східних частин улусів. Саме це дозволило Г. О. Федорову-Давидову прийти до висновку, згідно з яким «роз-

поділ на праве і ліве крило... у Дешт-і Кипчак був не розподілом племен і родів на два відділи, а розподілом завойованої землі і її населення на дві «піддержави», по проведених основних етнічних кордонах, що склалися ще до завоювання» [10, 50-58].

Дуже важливо, що уже в другій половині XIII ст. письмові джерела фіксують аланів не тільки на Північному Кавказу, але й у степах Північного Причорномор'я. Відповідно до запропонованої схеми, Г. О. Федоров-Давидов зробив припущення, що власне західна частина Улуса Джучі при темнику Ногаї поділялася на праве (західне) крило, на чолі якого стояв Ногай, і ліве крило, куди входив Північний Кавказ, очолюване самим ханом Золотої Орди і яке було «домоном» золотоординських ханів. При цьому кордон між цими улусами проходив по р. Дон [10, 60-61]. Отже, алани Північного Кавказу входили до лівого крила Західної Орди, а алани Північного Причорномор'я складали праве крило цієї піддержави. Таким чином, у цій особливості можна бачити порушення монголами характерної для держав-кочівників традиції створення адміністративної системи відповідно до етнічного принципу; навпаки – тут узяв гору територіальний принцип, при якому етнічні групи виявлялися спеціально розділеними по територіях улусів. У цьому і проявилася одна з особливостей адміністративної системи, уведеної монголами на окупованих територіях. Саме це дає змогу припускати, що монголи з метою ослаблення позицій підкорених народів могли переселяти частину їх до інших віддалених від центра держави улусів. У цьому варто бачити чітко продуману монголами внутрішню політику. Отже, у ситуації з аланами можна припустити, що значний їх відсоток міг бути переселений монголами до причорноморських степів та Північно-Західного Причорномор'я з території Північнокавказької Аланії, остаточно підкорення якої завершилося лише в другій половині XIII ст.

З адміністративною системою Золотої Орди була безпосередньо пов'язана система комплектування золотоординських військ, які формувалися з числа місцевого підвладного населення, відповідно до розподілу держави на великі і малі улуси [11, 218]. Дані письмових джерел дозволяють локалізувати аланів у XIII–XV ст. не тільки на Північному Кавказі і в центральних областях Улуса Джучі, а й на окраїнних територіях Золотої Орди – у Північно-Західному Причорномор'ї, у причорноморських степах, у Хорезмі. Звідси можна зробити висновок, що золотоординські хани та воєначальники активно використовували військовий потенціал аланів під час воєн за розширення території золотоординської держави, а в мирний час – для несення прикордонної гарнізонної служби.

За спостереженнями Г. В. Вернадського, у монгольському війську перевага віддавалася озброєній луками та стрілами легкій кавалерії, хоча дуже часто застосування важкої кавалерії, озброєної шаблями, списами, сокирами, булавами й арканом, давало відчутні результати [11, 118–119]. З огляду на це, слід зазначити, що монголи вели бойові дії як у степах, так і в місцях з різноманітними ландшафтами – у лісах, горах, містах тощо. Найбільш пристосованими для такого роду бойових дій виявилися північнокавказькі алани, тому що легка кавалерія монголів виявлялася неефектив-

ною поза боями на відкритій місцевості. Алани були також добре пристосовані для гарнізонної, прикордонної служби. Військо середньовічних аланів традиційно складалося із легкої кавалерії, піхоти тощо.

Однак у Золотій Орді монголи використовували не тільки військовий потенціал аланів. Середньовічні автори зафіксували також значний відсоток аланського населення в містах Улуса Джучі: Сараї [12, 306], середньоазійському Орнасі (Ургенчі) [13, 46] тощо. Можна висловити припущення, що там алани складали частину купецького населення. Дані археології також дозволяють припускати про проживання аланських купців у містах центральної частини Золотої Орди – наприклад, у місті Болгар на Середній Волзі [14, 205–211]. Крім того, існування торгових центрів, заснованих аланами, було відзначено письмовими джерелами й в іншій частині Золотої Орди – у Північно-Західному Причорномор'ї, де у середній течії р. Прут на її правому березі існувало в XV–XVI ст. місто Яський Торг (Ясси) [15, 356]. У давньоруських літописах «Аський Торг» також названий серед «руських» міст, розташованих у нижній течії Дністра [16, 240; 17, 475; 18, 623; 19, 163]. Самі назви цих пізньосередньовічних міст уже вказували на те, що вони були засновані ясами насамперед як торгові центри. З огляду на це, може становити великий інтерес також і походження назви с. Торговиця.

ДЖЕРЕЛА

1. Шабульдо Ф. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005.
2. Слуцкая летопись // Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). – Т. 35. Летописи белорусско-московские. – М., 1980.
3. Супрасльская летопись // ПСРЛ. – Т. 35. Летописи белорусско-московские. – М., 1980.
4. Хроника Литовская и Жмойтская // ПСРЛ. – Т. 32 – М., 1975.
5. Густинская летопись // ПСРЛ. – Т. 2. – СПб., 1843.
6. Macej Strykowski. Kronika Polska, Litewska, ZБокій Н., Козир І. Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині (попередня публікація) // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. – К., 2003.

7. Ельников М. В. Средневековый могильник Мамай-Сурка (по материалам исследований 1989–1992 гг.). – Т. I. – Запорожье, 2001.
8. Литвинова Л. Антропологічний склад населення Центральної України доби середньовіччя (за матеріалами ґрунтового могильника Торговиця) // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. – К., 2003.
9. Федоров-Давыдов Г. А. Общественный строй Золотой Орды. – М., 1973.
10. Вернадский Г. В. Монголы и Русь. – Тверь–М., 1997.
11. Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. –Т. I. – СПб., 1884.
12. Карпини П. История монгалов // Карпини П. История монгалов. Рубрук Г. Путешествие в восточные страны. – М.–Л., 1957.
13. Халикова Е. А. О могильнике “Бабий Бугор” в Болгарах // Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы. – М., 1978.
14. Брун Ф. Черноморье. – Т. II. – Одесса, 1880.
15. Воскресенская летопись // ПСРЛ. – Т. VII. – СПб., 1856.
16. Новгородская Первая летопись. – М.–Л., 1950.
17. Новгородская Четвертая летопись. // ПСРЛ. Т. IV. – Ч. 1. – Вып. 3. – М., 1929.
18. Ермолинская летопись // ПСРЛ. – Т. XXIII. – СПб., 1910.

ТАТАРСЬКІ ПОЛКОВОДЦІ У БИТВІ НА СИНІХ ВОДАХ (ОГЛЯД ІСТОРІОГРАФІЇ)

Ярослав ПИЛИПЧУК,
кандидат історичних наук, м. н. с. відділу
Євразійського степу Інституту сходознавства
ім. А. Ю. Кримського НАН України

Пилипчук Ярослав. Татарські полководці у битві на Синіх Водах (огляд історіографії).

У статті здійснено огляд історіографії та аналіз суперечливих даних джерел щодо татарських полководців, що були на чолі татарських чомбулів у битві на Синій Воді – Дмитра-Султана, Кутлуг-Буга та Хаджі-бея.

Ключові слова: битва на Синій Воді, «Оповідь про Поділля», Дмитро-Султана, Кутлуг-Буг, Хаджі-бей.

Пилипчук Ярослав. Татарские полководцы в битве на Синих Водах (обзор историографии).

В статье предоставлено обзор историографии и анализ противоречивых данных источников по татарским полководцам, которые были во главе татарских чомбулиев в битве на Синей Воде – Дмитрия-Султана, Кутлуг-Буга и Хаджи-бея.

Ключевые слова: битва на Синей Воде, «Сказание о Подолье», Дмитрий-Султана, Кутлуг-Буг, Хаджи-бей.

Pilipchuk Yaroslav. Tatar commanders in the Battle of Blue Waters (review historiography).

The article presents an overview of historiography and analysis of conflicting data sources on Tatar generals, who were led by Tatar chombuliv at the Battle of Blue Water – Dmitry-Sultan, Kutlug-Bug and Hadji Bey.

Keywords: Battle of the Blue Water, «Tale of the skirts», Dmitry-Sultan, Kutlug-Bug, Hadji Bey.

Синьоводська битва була однією з визначних подій епохи Середньовіччя. Внаслідок перемоги литовців курс розвитку Південно-Західної Русі був змінений та визначений на кілька століть. Проте в дослідженні цієї проблеми досі залишаються білі плями. Малодослідженим є питання персон татарських полководців у битві на Синіх Водах. Проте вже існують студії, присвячені татарським аспектам Синьоводської битви [4; 5; 9; 10; 11]. У цій статті ми проведемо огляд світової історіографії цього питання та проаналізуємо свідчення джерел про трьох татарських полководців – Дмитра Султана, Кутлуг-Буга та Хаджі-бея.

У битві на Синіх Водах брали участь татарські еміри – Кутлуг-Буга, Дмитро-султан и Хаджі-бей. Ім'я Кутлуг-Буга було широко розповсюджено серед татар [23, 163-165; 19; 20]. Османський історик Шамс ад-Дін Алі згадував про Кутлуг-Бугу, коли той був поблизу Дунаю [26, 188]. Також відомим є намісник Крима Кутлуг-Буга. Про нього є дані у золотоординських ярликах [23, 65]. Серед дослідників популярна гіпотеза, що Кутлубах згаданий Мацеєм Стрийковським це Кутлуг-Буга з Криму [8, 517-520; 27, 187; 3, 276-287; 7, 202; 4, 136-138; 13, 223]. Ця думка поширена ще з XIX ст. Прибічниками цієї гіпотези були такі відомі науковці, як В. Смірнов та С. М. Кучинські [23, 164-165; 16, 127-138, 160]. Я. Дашкевич припустив, що Кутлуг-Буга не обов'язково керував Кримом, а міг бути правителем улуса у Подунав'ї [5, 115-116]. Кутлуг-Буга, який був батьком Ільяс, куди більш був зацікавлений кримськими, а не подільськими справами і, за свідченнями арабських та європейських джерел, пов'язується виключно з Кримом та керівництвом державою як улугбека при хані Джанібей [8, 517-520].

Як учасник Синьоводської битви згаданий Качибей [5, 116]. Швидше за все, він правив улусом від Дністра до Дніпра [4, 138-141]. Про нього є згадки й у білорусько-литовських літописах. У нотатках арабського хроніста ал-Мухіббі є згадка про Ходжу

Алі-Бека [4, 138-141]. Ф. Брун та В. Смірнов вважали Качібея (Хаджібея) правителем Кирк-Ора та представником племені Суткуль [23, 164]. Намісником Кирк-Ора його вважають М. Крамаровський та Р. Почекаєв [8, 517-520; 13, 223]. М. Руссєв запропонував гіпотезу, що Хаджі-бей – це Яндже-бей, брат Катлабуги [14, 101]. Б. Черкас вважає, що Хаджібей разом з Кутлубугою контролював землі від Хаджібейського лиману до Дунаю [18, 44]. Хаджі-бей брав участь у битві на Вожі. З ним ототожнює Кочубея (Хачебея) Ю. Варваровський [3, 276-287]. Хаджі передавалося у слов'янських мовах як Хозя, Ачі чи Азі. На думку О. Галенка, учасника синьоводської битви звали саме Кочубей (Качибей) [4, 138].

Цікавою є точка зору Я. Дашкевича про аланське походження Дімейтер-солтана. Алани були згадані у арабських хроніках як піддані синів Ногая та сусіди Влахії [2, 231-232]. Господство Яшко у сербських документах було таким самим членом коаліції, як господар Басараб, болгарський цар та правитель Чорних Татар [2, 231-232]. Візантійський історик Дука, описуючи події більш пізнього часу, повідомляв, що Влад Цепеш під час війни з турками наказав своїм людям сховатися у лісах. Вони відігнали худобу до кордонів аланів та гунів (угорців) [1, 283-284].

Згадка про Деметрія як татарського правителя, котрий торгував з брашовськими купцями, логічна, оскільки його володіння розташовувались на схід від кордонів Угорщини [15, 379-407; 4, 142; 21, 107; 25, 66-67]. У хроніці Іоанна Кантакузіна зафіксовані імена аланських вождів – Ітіль и Темір [1, 292-293]. Недаремно назви деяких топонімів угорських ясів мали тюркське походження [2, 259]. Ітіль та Темір разом з русином Іваном були союзниками болгар у війні проти Візантійської імперії [1, 292-293]. Не виключено, що для кочових тюрк Буджака Дімейтер-солтан був Теміром (Тимуром), а угорці та русини знали його під християнським іменем Дмитро (Деметрій). Деметрій

був відомий як Дмитро-солтан у білорусько-литовських літописах [22, 88-93; 25, 59-68].

Стосовно походження Дімейтер (Дмитра)-султана є кілька гіпотез. Я. Дашкевич у 1994 році припускав, що це татарський правитель Прославії (Брацлавщини), котрий перед загрозою угорського вторгнення прийняв католицизм та ім'я Деметрій [6, 55]. Пізніше, у 2006 році, дослідник висловив припущення, що він був аланом чи русином на службі у правителів Улуса Джучі [5, 117]. М. Руссєв у 1999 році висловив гіпотезу, що це татарський правитель добровільно прийняв католицизм [15, 379-405]. У повнішій публікації він припустив, що кордони Улуса Дмитра були трохи західніше Прута та доходили до Карпат. На півдні кордон сягав Дунаю [14, 100]. О. Галенко припускає, що Дмитро – це тільки народна етимологія, а справжнім іменем татарського правителя було Демір [4, 141-142]. Б. Черкас вважає, що Деметрій був татариним, котрий правив улусом між Дністром та Прутом [18, 44]. П. Павлов вважає, що Деметрій був християнином-татариним [12, 127]. Б. Шпулер вважав Дмитра правителем гагаузької частини Добруджі [27, 117; 3, 276-287]. В. Миц висловив припущення, що справжнім іменем Дмитра було Демірбег [11, 110; 10, 108]. М. Варваровський ототожнює його з Темірєзом [3, 276-287]. В історіографії поширена думка про зв'язок Дмитра з Мангупом та Феодоро [11, 108; 13, 223]. М. Крамаровський вважає, що Дмитро був пов'язаний з

Кримом [8, 517, прим. 18]. Н. Йорга притримувався думки, що Деметрій – це правитель Аккермана Темір [5, 117].

Три татарських полководці – Дмитро, Кутлуг-Буга та Качибей, були правителями улусів у Північно-Західному Причорномор'ї. Після смерті Бердібека вони стали практично незалежними володарями на заході Улусу Джучі. Вони не приймали участі у боротьбі за владу у Сараї. Їм загрожували не стільки татарські еміри, скільки сусіди. У 1362 році Кутлуг-Буга, Дмитро та Качибей були переможені литовцями у битві на Синіх Водах. Під владу Коріятовичів перейшла частина татарських володінь між Дніпром та Дністром. На схід від Дніпра у в 60-х роках XIV ст. почала формуватися «Мамаєва Орда», котра включила у свій склад Крим, степи Дніпровського Лівобережжя та Північно-Західний Кавказ. Часто Мамаєв помилково вважали сепаратистом. Насправді він представляв центральну владу і фактично правив від імені легітимних царевичів з династії Батуїдів [17, 57-58; 9, 9].

Отже, незаперечним є те, що литовцям протистояли еміри, які володіли землями між Дунаєм та Дніпром. Деметрій правив татарським улусом між Дністром та Карпатами. Він був аланом за походженням та православним християнином за релігійною приналежністю. Кочубей був правителем земель від Дністра до Дніпра, а Кутлуг-Буга правив улусом у межиріччі Дунаю та Дністра.

ДЖЕРЕЛА

1. Алемань А. Аланы в древних и средневековых письменных источниках. – М.: Издательство Менеджер, 2003. – 608 с.
2. Бубенок О. Б. Аланы-асы в Золотой Орде (XIII-XIV вв.). – К.: Истина, 2004. – 324 с.
3. Варваровский Ю. Е. «Мамаева Орда» по данным письменных источников и нумизматики // Stratum Plus. – № 6 – СПб. – Кишинев – Одесса: Высшая Антропологическая Школа, 1999. – С. 276-287
4. Галенко О. Золота Орда у битві біля Синіх Вод 1362 р. // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 129-159
5. Дашкевич Я. Степові держави на Поділлі та в Західному Причорномор'ї як проблема історії України XIV ст. // Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття та Волині. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006. – Вип. 10. – С. 111-121.
6. Дашкевич Я. Угорська експансія на Золотоординське Поділля 40-х–50-х рр. XIV ст // Україна в минулому. – Київ-Львів: Академія наук України, Інститут української археології, Львівське відділення, 1994. – Вип. 5. – С. 32-65.

7. Зайцев И. В. Отец Мамай // Мамай. Опыт историографической антологии. – Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ, 2010. – С. 198-205.
8. Крамаровский М. Г. Джучиды и Крым: XIII-XIV вв. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь: Крымское отделение Института Востоковедения им. А. Е. Крымского Национальной академии наук Украины, Центр археологических исследований, 2003. – Вып. X. – С. 506-532.
9. Крамаровский М. Г. Солхат и Мамай во второй половине 70-х-80-е гг. XIV в. // Золотоордынское наследие. – Вып. 2. – Материалы второй Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященная памяти М. А. Усманова. Казань, 29–30 марта 2011 г.». – Казань: ООО Фолиант, Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2011. – С. 7-17.
10. Мыц В. Л. Битва на Синей Воде 1363 г. Тумарх Хутайни мангупской надписи 1361/1362 г. или мнимый князь Феодоро Дмитрий // Античная древность и средние века. – Вып. 32. – Екатеринбург: Изд-во Уральского института, 2001. – С. 245-256.
11. Мыц В. Л. Битва на Синей Воде в историографии средневекового кыма // Археологічний літопис Лівобережної України. – №1– К.: Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації; Інститут археології НАН України, 2002. – С. 106-111.
12. Павлов П., Владимиров Г. Златната Орда и българите. – София: Военно издателство, 2009. – 178 с.
13. Почекаев Р. Ю. Мамай летописный и Мамай исторический (попытка развенчания стереотипов) // Мамай. Опыт историографической антологии. – Казань: Изд-во "Фэн" АН РТ, 2010. – С. 206-238.
14. Руссев Н. Д. Золотая Орда на Нижнем Дунае // Золотоордынская цивилизация. – Казань: Изд-во Фэн АН РТ, 2009. – Вып. 2. – С. 90-103.
15. Руссев Н. Молдавия в темные века: материалы к осмыслению культурно-исторических процессов // Stratum Plus. – СПб.-Кишинев: Высшая Антропологическая Школа, 1999. – №5. – с. 379-407.
16. Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до нач. 18 в. – СПб, 1887. – V, XXXV. – 769 с.
17. Трепавлов В.В. Золотая Орда в XIV в. – М.: Квадрига, 2010. – 72 с.
18. Черкас Б. Степовий щит Литви. Українське військо Гедиміновичів (XIV-XVI ст.): науково-популярне видання. – К.: Темпора, 2011. – 144 с.
19. Хроника Быховца // Полное собрание русских летописей. – Т. 32. – М.: Наука, 1975.
20. <http://izbornyk.org.ua/psrl3235/lytov08.htm>
21. Хроника Литовска и Жмойтска // Полное собрание русских летописей. – Т. 32. – М.: Наука, 1975.
22. <http://izbornyk.org.ua/psrl3235/lytov03.htm>
23. Cazacu M. A propos de l'expansion polono-lituanienne au nord de la mer noire aux XIVe – XVe siècles: Czarnigrad «La Cite Noire» de l'em bouchure du Dniestr // Passe Turco-Tatar Present Soviétique études offertes à Alexandre Bennigsen. – Paris : Editions Peeters – Louvain-Paris editions de l'ecole des hautes études en sciences sociales, 1986. – S. 99-122.
24. Ciucălău D. Hoarda de Aur și spațiul nord dunărean la începutul statității românești // Acta Moldaviae Septentrionalis VIII-IX. 2008-2009. – Botoșani: Muzeul Județean Botoșani, 2009. – P. 88-93.
25. Kuczyński S. M. Sine Wody (Rzecz o wyprawie Olgierdowej 1362 r.) // Kuczyński S. M. Studia z dziejów Europy Wschodniej X-XVII w. – Warszawa: Państwowe Wydawn. Naukowe, 1965. – S. 135-179, 221-226
26. Macej Strykowski. Kronika Polska, Litewska, Żmudzka i wszystkiej Rusi. – Warszawa: Nakł. G.L. Glucksberga, 1846. – T.2. – S. 572.
27. Papacostea Ș. Modificări geo-strategice la Dunărea de Jos la mijlocul secolului XIV-lea // Studia Universitatis Cibiensis. – Seria Historica. – № 3-4 (2006-2007). – Sibiu: Facultății de Istorie și Patrimoniu, «Nicolae Lupu», 2007. – S. 59-68.
28. Spinei V. Moldavia in the 11th-14th Centuries. – București: Editura Academiei Republicii Socialiste Rombnia, 1986. – P. 277.
29. Spuler B. Die Goldene Horde: die Mongolen in Rußland 1223–1502. –Leipzig: O. Harrasowitz Verlag, 1943. – S. 554.

ПРО РОЛЬ КІННОТИ ТА ПІХОТИ У ВІЙСЬКАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА КНЯЗІВСТВ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ РУСІ X-XIII СТОЛІТЬ

В'ячеслав ГРЕКОВ,
молодший науковий співробітник Харківського
національного університету імені В. Н. Каразіна

Греков В'ячеслав. *Про роль кінноти та піхоти у військах Західної Європи та князівств Південно-Західної Русі X-XIII століть.*

У статті розглянуто питання, пов'язані з визначенням ролі основних структурних одиниць середньовічного війська Західної Європи та князівств Південно-Західної Русі – кінноти та піхоти. Був здійснений контент-аналіз давньоруських літописів, що дозволило виділити періоди використання кінноти та піхоти. На території Західної Європи та Південно-Західної Русі ми спостерігаємо схожі тенденції у зміні ролі кінноти та піхоти, проте з суттєвими відмінностями.

Ключові слова: кіннота, піхота, військова справа, Західна Європа, князівства Південно-Західної Русі.

Греков Вячеслав. *О роли конного войска и пехоты в войсках Западной Европы и княжеств Юго-Западной Руси X-XIII веков.*

В статье рассмотрены вопросы, связанные с определением роли основных структурных единиц средневекового войска Западной Европы и княжеств Юго-Западной Руси – конного войска и пехоты. Был осуществлен контент-анализ древнерусских летописей, что позволило выделить периоды использования конницы и пехоты. На территории Западной Европы и Юго-Западной Руси мы наблюдаем схожие тенденции в изменении роли конного войска и пехоты, однако с существенными различиями.

Ключевые слова: конное войско, пехота, военное дело, Западная Европа, княжества Юго-Западной Руси.

Grekov Viacheslav. *On the cavalry and infantry role in the army of Western Europe and South-Western Rus in X-XIII centuries.*

The article covers the development of the cavalry and the infantry roles as the basic structural units of the medieval army in Western Europe and in the principalities of South-Western Rus. The content analysis of the ancient Rus chronicles allowed to define the periods when cavalry and infantry were used.

The similar tendencies in the development of cavalry and infantry roles took place both on the territory of Western Europe and of South-Western Rus, but with some significant differences.

Key words: *cavalry, infantry, military science, Western Europe, South-Western Rus.*

Для розуміння процесу розвитку комплексу озброєння необхідно також взяти до уваги і особливості формування та еволюції інших елементів військової справи, які тісно переплетені з комплексом озброєння. Цими елементами стало й використання піхоти і кінноти, дружини (воїни-професіонали) та ополчення (воїв). Ці питання, як і культурно-географічні умови, яскраво відображали проблему застосування комплексу озброєння, в тому числі й ті моменти, які ми не можемо отримати безпосередньо з джерел.

Метою цієї статті є дослідження значення кінноти та піхоти, воїнів-професіоналів та ополчення на різних етапах розвитку військової справи Західної Європи та Південно-Західної Русі протягом X-XIII ст. Вирішення цього завдання дасть можливість краще зрозуміти процес еволюції військової справи в цілому і комплексу озброєння.

Після падіння Західної Римської імперії на території Західної Європи настала доба так званих «варварських» королівств. Однією з основних характерних рис військової справи як цих королівств, так і східних слов'ян, була відсутність на полі бою кінноти. Сфера застосування коней обмежувалась доставкою піхоти на місце бою, тобто підвищенням мобільності піхотних військ [4, 176]. В цей час почала формуватись нова модель військової справи, в якій не залишилось і сліду від римської – нова організація, тактика тощо. Це було військо, яке формувалось з усього вільного населення. Франкська держава є класичним прикладом середньовічної західноєвропейської військової моделі. Вона протягом багатьох століть була центром новачій у військовій справі на території Європи. Саме на території Франкської держави знаходились металургійні центри у Рейнській зоні, які почали

розвиватись ще за римських часів. Це в значній мірі обумовило і особливості розвитку військової справи. На відміну від східних слов'ян, основу наступального озброєння яких складали списи (на першому етапі), комплекс наступального озброєння франкського війська епохи Міровінгів був більш різноманітним. Однією з особливостей комплексу наступального озброєння було використання скрамасаків – великих бойо-

*Золотоординські кінні стрільці.
Сучасна монгольська реконструкція*

вих ножів (короткий меч, довжиною 45-50 см) [7]. На розвиток військової справи великий вплив мала поява стремен, які почали використовуватись на території Західної Європи з VII – початку VIII століття [1, 78]. Саме їх поява призвела до прискореного процесу розширення як суспільства, так і війська, що в результаті призвело до появи рицарства та зміни військової стратегії, організації, комплексу озброєння. Після початку військової експансії арабів на територію Франкської держави у 718 р. починається цілеспрямована реформа військової організації, яка проводилась франкськими королями, починаючи з Карла Мартелла [5, 200]. Після нього її продовжили його нащадки Піпін III Короткий та Карл Великий. Ця реформа торкнулась усіх галузей військової справи та вплинула на суспільно-політичне життя держави та всієї Західної Європи. Зміни стосувались принципу формування війська – замість безкоштовної мобілізації всіх вільних громадян у військо починають надавати земельні ділянки як оплату за військову службу та на її час [9, 128, 133]. На першому етапі земельні наділи надавались на час служби та не передавались у спадок, але поступово почався процес передачі їх у спадок. Іншою метою реформи, яка тісно пов'язана з принципом формування війська, стало створення важкої кінноти. Вільні люди, які не могли спорядити самостійно кінного воїна, об'єднувались і споряджали одного воїна від 5 будинків. Ще одним проявом реформи стало видання у другій половині VIII початку IX століть цілої низки королівських наказів, згідно з якими заборонявся експорт окремих видів озброєння, в тому числі і мечів. Ці та інші заходи реформи дали змогу створити перше військо у «варварських» королівствах, у складі якого була значна кількість важкої кінноти, яка відігравала домінуючу роль на полі бою.

Подальша еволюція франкської важкої кінноти призвела до виникнення в межах всієї Західної та Центральної Європи ри-

царства та узурпування права на війну в руках новоствореного стану [9, 9]. Фактично, війна стає внутрішньою справою рицарів, а ополчення, яке виводилось ними на поле бою, виконувало другорядну функцію. Наслідком узурпування права на війну настає кардинальна зміна ідеї ведення бою, яка була нещадна до звичайного воїна і обережна стосовно своїх «побратимів». Ця ідея сформувалась не одразу, а поступово і призвела до виокремлення та розвитку рицарства як окремого стану зі своїми моральними та етичними нормами. Це проявилось у тому, що виходячи на поле бою разом зі звичайними ополченнями, рицарі зневажно ставились до оточуючих рядових вояків як до ворога, так і своїх підлеглих [10]. Таке ставлення призводило до великих втрат з боку останніх як від рук ворогів, так і від власних господарів. Ставлення до рицарів, які були «братями», кардинально відрізнялось: метою протистояння між рицарями було не вбивство ворога, а взяття його у полон, щоб в подальшому отримати за нього викуп. Внаслідок це призводило до того, що втрати серед рицарів були надзвичайно малими. Ще однією з рис, яка характеризує військову справу розвинутого Середньовіччя, є зменшення розмірів військ. Війська чисельністю 1,5-2 тис. осіб на той час вважались великими [2, 242]. Дуже рідко вдавалось зібрати військо у 5-6 тис. [9, 133]. Частіше за все їх чисельність була й ще меншою, хоча були випадки, коли збирали значно більше військо – Хрестові походи тощо.

Після появи рицарства піхота у більшості західноєвропейських країн починає деградувати. Це було обумовлено тим, що військова еліта почала формувати окремий стан професійних воїнів, а піхота складалась з людей, для яких війна була другорядним заняттям. Протягом тривалого часу для підтримки слабо підготованої як з точки зору навичок, так і морально, піхоти залучали рицарів [1, 37]. Прикладів такого маневру в історії середньовічних воєн чимало: Битва

при Бримюле (1119 р.), Пеньяно (1176 р.), Бувіне (1214 р.), Фолкерке (1298 р.) та багато інших [8, 130]. В різних районах Європи, за винятком пограничних земель, піхота поступається кінноті на полі бою в різні часи. Так на Британських островах піхота домінувала аж до завоювання норманами у другий половині XI століття. Також довгий час у пішому строю воювали скандинави, коней використовували лише як засіб пересування до місця бою. У франкському війську важка кіннота починає грати помітну роль вже у другий половині VIII століття. Остаточного вигляду важка кіннота набула у XII столітті, після появи високих сідел. Використання цього елемента спорядження вершників дало можливість наносити таранний (класичний) кінний удар.

Для кращого розуміння розвитку комплексу озброєння воїнів князівств Південно-Західної Русі X – першої половини XIII століть та його особливостей необхідно дослідити чисельність та склад тогочасного війська. Вирішення цих питань дасть можливість більш чітко уявити структуру комплексу озброєння.

Традиційно війська Південно-Західної Русі, як і Давньої Русі в цілому, поділяють на дві великі частини – дружину та ополчення. Ядром та ударною силою війська традиційно називають дружину, яка складалась з воїнів-професіоналів. Ополчення відігравало другорядну функцію і збиралось у випадку великого походу чи для оборони. В різні періоди історії Південно-Західної Русі їх значення змінювалось. Традиційно вважається, що ополчення фактично перестає використовуватись з середини XI століття. Проте базуючись на контент-аналізі основних давньоруських літописів, можна запропонувати іншу періодизацію еволюції значення цих двох частин (дружини та ополчення) війська у військовій моделі Південно-Західної Русі. Було проаналізовано рівень вжитку основних термінів, які використовувались для визначення цих двох частин

війська та кількість згадок цих термінів протягом різних періодів. Для визначення терміну «дружина» та похідних цього слова використовувались такі визначення, як «дружина», «бояри». Термін «вої» в більшості випадків можна ототожнювати з ополченням. Також було використано терміни, які вживались для визначення обох частин війська, до цієї групи слів можна віднести такі – «воїн» та його похідні, а також «рать». Кількість згадок того чи іншого термінів у літописах ілюструє роль, яку відігравала дружина та ополчення у тогочасному війську, та, як наслідок, і еволюцію комплексу озброєння. Порівняння вжитку цих термінів у різних літописах дає можливість більш чітко вирішити поставлені задачі. Слід відзначити, що події у літописах умовно були поділені на кілька періодів:

- до 1055 року;
- з 1055 до 1140 року;
- з 1140 до 1177 року;
- з 1177 до 1292 (1305) року.

Перший період завершується смертю Ярослава Мудрого та традиційним припиненням використання ополчення. У 1140-1177 рр. простежується різке збільшення вживання терміну «дружина» та зменшення кількості згадок терміну «вої» у співвідношенні до терміну «дружина». Проте після цього піку згадок рівень вжитку зменшується як у Іпатіївському літописі, так і у Лаврентіївському. В першому випадку після 1176 року не фіксується взагалі жодної згадки цього терміну. Йому на зміну приходять термін «бояри», проте кількість згадок про воїв перевищує кількість згадок першого.

Наведемо приклад вживання цих термінів у давньоруських літописах:

«Болгаре . и ре^ѣ Ст^ѣславъ воє^м своимъ. оуже на^м здѣ^ѣ пасти . пота^гнемъ мужьскы бра^ѣе и дружино . и к вечеру ѡдолѣ^ѣ Ст^ѣславъ . и вз^а горо^д копь^емъ рька^а. се городъ мои . и посл^а къ Гр^ѣко^м гл^а . хочю на вы ити . и вз^ати городъ вашъ æко и сии

. и ркоша Гръци . и оубогимъ имѣние мно-
го по сихъ же придоша Печенѣзѣ к Васи-
леву . и Володимѣръ с малою дружиною
изыде противу имъ . и съступившимся
имъ. не могъ Володимѣръ стѣръ ꙗкъ про-
тиву . побѣдѣ по мостомъ . и ѿдѣ
оукрыся ѿ противныхъ»

(Іпатієвський літопис, 971 р.)

Враховуючи все сказане, можна зробити певний висновок щодо рівня використання дружини та ополчення у військах князів Південно-Західної Русі у X – першій половині XIII століть. Протягом всього описаного у літописах періоду рівень вживання термінів, які можна ототожнювати з дружиною та ополченням, залишається приблизно однаковим. Яскраве відхилення у показниках спостерігається лише протягом короткого часу з 1140 по 1177 рр. В наступний період простежується зростання кількості згадок термінів, які можна ототожнити з ополченням у подіях, які стосуються території Південно-Західної Русі в останній чверті XII-XIII століттях. Ці тенденції збігаються з розвитком політичної ситуації на цій території. Після смерті Мстислава Володимировича у 1132 р. настає кульмінація міжусобних воєн. До них князі південно-західних земель залучали головним чином професійних воїнів, але з певним відсотком ополченців. Цей процес знайшов відображення як в Іпатієвському літописі – 143 згадок слова «дружина» та його похідних і лише 21 терміну «вої» з похідними, так і у Лаврентіївському літописі. В ньому можна побачити схоже співвідношення в цей період – 70 до 8. Проте під час опису подальших подій співвідношення у цих літописах не збігаються. Такий показник є свідченням того, що змінюється напрям війни – з зовнішнього на внутрішній. Також відбувається процес зменшення її геополітичної функції. Під час проведення військових кампаній переслідуються локальні цілі. Для їх виконання можна було обійтись без залучення непрофесійних воїнів.

Надалі ситуація на цих землях змінюється, що знайшло відображення у кількості згадок тих чи інших термінів. Це в певній мірі свідчить про вибір різних шляхів розвитку військової справи між південно-західними землями та іншими територіями Русі. Найбільше ця відмінність проявилась у відношенні до Галицько-Волинського князівства. Вона стала результатом особливостей у суспільно-політичному розвитку цих земель. Значною мірою це проявилось у потужній боярській опозиції до центральної влади. Через ненадійність традиційної опори князівської влади – дружини, в цьому випадку бояр, князі були вимушені робити ставку на іншу верству – міське ополчення, що знайшло відображення у військових джерелах. Це дало можливість значно підсилити професійне військо князя, який зміг ефективно вести як внутрішні військові компанії, так і зовнішні. Галицько-Волинські князі вели постійні війни проти ятвягів, угорців та інших сусідів. Свідчень, які б стосувались інших князівств Південно-Західної Русі, міститься у літописах значно менше. Можна лише припустити, що вони поступово переймали досвід організації війська від Галицько-Волинського князівства. Базуючись на літописних джерелах, можна дійти до висновку, що протягом усього часу, який ми розглядаємо, рівень використання ополчення залишався доволі високим, що в свою чергу впливало на розвиток військової справи та комплексу озброєння. Також у XIII столітті відбувається процес розмиття межі між ополченням та дружиною. Це проявилось у використанні терміну, який узагальнював всі військові – воїни. Так, до 1227 р. в Іпатієвському літописі міститься 22 згадки слова «воїн» і похідних від нього слів, а з 1227 до 1292 р. – 27.

Виходячи з усього вищесказаного можна запропонувати таку періодизацію ролі дружини та використання ополчення у військах князівств Південно-Західної Русі до кінця XIII століття:

- до 1132 року – період рівності;

- 1132 р. – початок XIII століття – період домінування дружини;
- з початку XIII століття – період балансу на новому рівні.

Протягом першого періоду значення дружини та ополчення у військах були приблизно однаковими. Застосування ополчення яскраво проявилось у походах Олега, Святослава Хороброго та міжусобних війнах після смерті Володимира Великого. Враховуючи тактику та стратегію ведення тогочасної війни ополчення гармонійно вписувалось в неї.

Другий період характеризується різким зростанням ролі дружини. Це збільшення їх значення пояснюється зміною умов, тактики та стратегії під час ведення військових компаній. Війна набуває локального внутрішньо-владного характеру, пов'язаного з розподілом влади. Для вирішення цих задач вже непотрібно було залучати великі маси непрофесійних воїнів.

У наступні століття відбувається процес збалансування чисельності та ролі ополчення та професійного війська. Відбувається розмиття межі між цими двома поняттями. Цей процес починається на території Галицько-Волинського князівства і поступово охоплює всі землі Південно-Західної Русі.

Завершується він вже у Литовсько-Польську добу.

Таким чином, ми спостерігаємо схожі тенденції у розвитку співвідношення та ролі професійних воїнів та ополчення, кінноти і піхоти у Західній Європі та Південно-Західній Русі X-XIII ст. Однак, маючи схожі тенденції, вони проявлялись по-різному. Так, у Західній Європі лише ополчення, яке складалось з усього вільного населення, еволюціонувало у вузькоспеціалізований прошарок воїнів-професіоналів, які виходили на битву у супроводі пішого ополчення, яке відігравало другорядну роль на полі бою. В цей же період відбувається процес занепаду піхоти. Але поступово роль піхоти, яка починає формуватись на нових засадах, зростає, що призводить до цілого ряду перемог над професійними кінним військом.

На території князівств Південно-Західної Русі на початковому періоді існувала схожа ситуація формування війська з усього вільного населення. Поступово формувався вузький прошарок воїнів-професіоналів. Проте, на відміну від Західної Європи, тільки ополчення на цій території фактично ніколи, окрім короткого проміжку часу у XII столітті, не втрачало свого впливу.

ДЖЕРЕЛА

1. Беннет Мэтью, Брэдбери Джим Войны и сражения Средневековья. – М.: Эксмо, 2006.
2. Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории.. – М.: Наука, 2001.
3. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т. 2. – М., Изд-во восточной литературы, 1962.
4. Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства. – М.: Прогресс, 1987.
5. Контамин Ф. Война в Средние Века. – Санкт-Петербург, Ювента, 2001.
6. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т. 38. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962.
7. Марей А. Армия Средневековья (Краткий обзор). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://xlegio.ru/ancient-armies/military-organization-tactics-equipment/medieval-armies-review/> Доступ – 16.11.2008 р.
8. Никерсон Х. Войны в эпоху Римской империи и в Средние Века. – М., Центрполиграф, 2008.
9. Разин Е. А. – История военного искусства. – Т 2: Военное искусство феодального периода войны. – М.: Воениздат, 1955.
10. Уваров Д. Боевые потери в Средневековье. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://xlegio.ru/ancient-armies/military-organization-tactics-equipment/medieval-military-losses>. Доступ – 12.03.2009 р.

СПОСОБИ ТА УМОВИ ПОВЕРНЕННЯ З КРИМСЬКО-ТАТАРСЬКОГО ПОЛОНУ

Микола ВИСОТИН,

науковий співробітник відділу історичних пам'яток
Національного науково-дослідного інституту
українознавства та всесвітньої історії, м. Київ

Висотін Микола. *Способи та умови повернення з кримсько-татарського полону.*

У статті зроблено спробу з'ясувати, чи було повернення з татарського полону суттєвим фактором зменшення демографічних втрат мирного населення Волині від дій військ Кримського ханства. На основі документального матеріалу та літописних джерел обстоюється думка, що практично весь ясир, виведений татарами до Криму, був назавжди втраченим для українського соціуму.

Ключові слова: Хмельниччина, Україна, Волинь, Кримське ханство, ясир, демографічні втрати, «поворотні втрати», «бозповоротні втрати», шляхи повернення з полону.

Высотин Николай. *Способы и условия возвращения крымско-татарского плена.* В статье сделана попытка выяснить, было возвращение из татарского плена существенным фактором уменьшения демографических потерь мирного населения Волыни от действий войск Крымского ханства. На основе документального материала и летописных источников отстаивается мнение, что практически весь полон, выведен татарами в Крым, был навсегда потерянным для украинского социума.

Ключевые слова: Хмельницкая область, Украина, Волынь, Крымское ханство, ясырь, демографические потери, «возвратимые потери», «невозвратимые потери», пути возвращения из плена.

Wysotin Mykola. *Methods and conditions for the return of the Crimean Tatar captivity.*

This article is an attempt to find out whether the returning from Tatar captivity was the significant factor of reducing the demographic losses of civilians of Volyn from the actions of the Crimean Khanate troops or not. Based on documentary material and annalistic sources promoted the view that virtually all yasyr bred by the Tatars in Crimea, was forever lost to the Ukrainian society.

Keywords: Hmelnychchina, Ukraine, Volyn, Crimean Khanate, yasyr, “irretrievable losses”, “retrievable losses”, means of the return from captivity, demographic losses.

Встановлення справжніх масштабів демографічних втрат мирного населення Волині в роки Хмельниччини неможливе без вивчення проблеми полону, виведеного татарами до Криму. Це обумовлюється двома взаємопов'язаними факторами. По-перше, великою питомою вагою ясиру відносно сукупного числа інших видів людських втрат – загиблих, померлих від голоду і хвороб, поранених і т. ін. Про це свідчать тогочасні документальні матеріали. Так, протягом лише декількох тижнів у грудні 1653 року орда спустошила більш як 700 волинських сел і містечок [8, 358-376]. Причинами обезлюднення цих поселень документи однаково зазначають як «розейстя» та «вистинанє» мирних жителів, так і побрання їх до полону. Скоріше за все, число поневолених завжди залишалося стабільно високим, оскільки протягом майже десяти років – з 1648 по 1657 роки – масштабні рейди і рядові виправи кримців із захоплення людської здобичі не припинялися. По-друге, двоїстою природою самого ясиру як соціального явища. З одного боку, полон становив один з головних видів людських втрат, оскільки виведені в Крим люди фактично переставали відігравати будь-яку роль в житті свого соціуму: вони не вступали в господарські та правові відносини, не служили у війську, не брали шлюб та не народжували дітей. Але з іншого боку – не всі захоплені остаточно втрачалися для суспільства. Полонені (на відміну від загиблих і померлих) зберігали життя, тож мали шанси повернутися і знову стати активними членами суспільства. Це підтверджується документальним матеріалом, в якому йдеться про звільнення окремих бранців та їх повернення на батьківщину (див. табл. 1).

Поєднання обох факторів дає підстави стверджувати, що з числа великої кількості захоплених в полон людей справжніми жертвами можуть вважатися лише ті, хто загинув на чужині, оскільки вилучення із суспільних відносин людей саме з цієї категорії бранців безпосередньо впливало на

динаміку чисельності населення та на його геронтологічний, соціальний і статевий склад. При цьому щасливці, котрим вдавалося повернути собі свободу, не можуть в повній мірі за формальними ознаками зараховуватись до числа жертв татарської агресії. До речі, двоїсту природу військового полону підкреслював радянський дослідник Борис Урланіс, який писав: «... якщо полонений повернувся з полону ... то це з демографічної точки зору не вважається втратами ...» [18, 18]. Грунтуючись на описаній Урланісом методиці обрахування людських втрат, віднесемо тих, хто повернувся з полону, до категорії «поворотніх» втрат, а тих, хто загинув у полоні – до групи «безповоротніх» втрат. Таким чином, осягнення глибини демографічної кризи, що вразила Волинь в середині XVII століття, буде можливе лише після встановлення балансу між зазначеними категоріями бранців. Для виконання такого завдання слід передусім визначити головні шляхи звільнення полонених і з'ясувати, чи створив хоча б один з них сталий канал порятунку.

Завдання стає більш актуальним з огляду на те, що в літературі подеколи наголошується, що неволя, до якої потрапляли бранці, не була такою тяжкою, як це прийнято вважати, до того ж існувало безліч способів позбутися рабства [10, 106-108]. Не заперечуючи самої можливості ймовірного порятунку, зауважимо, що у людей сформувалося уявлення про кримський полон як про найтяжче випробування. Про це неодноразово писали сучасники, які побували в Криму. Всі вони, незалежно один від одного, повідомляли про вкрай тяжкі умови, в яких їхнім співвітчизникам доводилося існувати в Кримському рабстві. Польський дипломат Мартин Броневський, який за дорученням короля Стефана Баторія щонайменше двічі відвідував Крим, писав: «...становище полонених у татар дуже сумне; їх мучать голодом, наготою, а простолудинів так сильно б'ють батогами, що нещасні самі собі бажають смерті...» [5, 365].

Таблиця № 1

Перебування жителів Волині в полоні та їх повернення на батьківщину

№ п/п	Ім'я захопленого	Час, коли потрапив до татарського полону	Час, коли повернувся з полону (якого часу стосується клопотання у справі полоненого)	Скільки часу провів в полоні	Статус захопленого на час документальної згадки	Джерело
1	2	3	4	5	6	7
1	Станіслав Серебриский, поручник гусарської корогви кн. Яна Замойського	До полону 1-2 червня 1652 р.	24 травня 1655 р. – по допомогу для звільнення пана Серебриского дбає його дружина, Олександра Серебриська	2 роки 11 місяців	Не звільнився	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 91, арк. 372 зв. – 375 зв.; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648-1657. – С. 350.
2	Подорецький	Коли потрапив до полону невідомо	6 листопада 1651 р. з проханням позичити гроші для викупу Подорецького звертається його родич – Войцех Скаржевський	Час перебування в полоні невідомий	Не звільнився	ЦДІАК України, ф. 11, оп. 1, спр. 14, арк. 143 зв.-144; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648-1657. – С. 236.
3	Ян Верещака	До полону потрапив 21 грудня 1653 р.	11 березня 1654 р. – протестатія Теодора Верещаки проти Юзефа Немирича, в результаті недбалства якого було полонено Яна Верещаку	2,5 місяці	Не звільнився	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 215, арк. 405 і зв., акт 409; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648-1657. – С. 304.
4	Катерина Нарбулт	До полону потрапила в грудні 1653 р.	Подала маніфестацію до Луцького гродського уряду про загибель майнових документів та захоплення її самої в полон 22 червня 1654 р.	7 місяців	Звільнилася	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 276, арк. 250 зв. – 251; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648-1657. – С. 317.
5	Міхал Тиша Биковський	Потрапив до полону 20 червня 1651 р.	Подав маніфестацію 1 вересня 1655 р. до Володимирського гродського уряду про розграбування	5 років 3 місяці	Звільнився. Доля брата невідома	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 91, арк. 530 зв. – 531 зв.; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648-1657. – С. 359.

1	2	3	4	5	6	7
			його маєтності і полонення його самого разом з братом – Габріелем Тишею Биковським власними підданими			
6	Андрій Єловицький	Потрапив до полону 24 грудня 1653 р.	Подав маніфестацію про загибель майнових документів при захопленні його самого до полону 30 травня 1657 р.	3 роки місяці	Звільнився	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 283, арк. 172 і зв.; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648-1657. – С. 390.
7	Валеріан Хлібовський, королівський ротмістр	Потрапив до полону у грудні 1653 р.	Подав маніфестацію про захоплення його до полону 22 вересня 1657 р., одразу після звільнення	5 років 8 місяців	Звільнився	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 94, арк. 231 зв. – 233; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648-1657. – С. 393.
8	Микола Трушковський	Коли потрапив до полону невідомо	Подав маніфестацію 14 жовтня 1651 р. про вбивство свого брата Мартина Трушковського і його дружини повсталими селянами, одразу після виходу з полону	Час перебування в полоні невідомий	Звільнився	ЦДІАК України, ф. 11, оп. 1, спр. 14, арк. 115-117; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648-1657. – С. 234.
9	Якуб Любенецький	Потрапив до полону в грудні 1653 р.	Звільнився по дорозі до Криму разом з кількома підданими (втік, або відбили)	Час перебування в полоні невідомий	Звільнився	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 90, арк. 414 зв. – 415; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648-1657. – С. 319.
10	Севастьян Ястрембський	Потрапив до полону 1648 р.	Подав маніфестацію 22 серпня 1654 р. про загибель документів, які знаходилися при ньому на момент захоплення в полон	6 років	Звільнився	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 276, арк. 508 зв. – 509; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648-1657. – С. 320.

Закінчення табл. 1

1	2	3	4	5	6	7
11	Мешканці сел Ясківці, Червона Лука, Загірці, Татаринівці, Якимівці, піддані панів Фрикачів (імена невідомі)	Потрапи- ли до полону 1653 р.	Втікли, або були відбиті 1654 р.	Де кілька місяців	Звіль- нилися	Інститут рукопису НБУ ім. Вернадсько- го, ф. 83 № 53. Присяжные показа- ния о количестве дымов в городах и селах, подлежащих оплате до и после Освободительной войны 1648 – 54 гг. в Кременецком повете, с. 56.
12	Константий Мелецький з підданими (імена неві- домі)	Коли по- трапили до полону невідомо	Звільнився ра- зом з кількома підданими (втік, або відбили)	Час перебу- вання в полоні невідо- мий	Звіль- нилися	Інститут рукопису НБУ ім. Вернадсько- го, ф. 83 № 53. Присяжные показа- ния о количестве дымов в городах и селах, подлежащих оплате до и после Освободительной войны 1648 – 54 гг. в Кременецком повете, с. 68.

Ще більш вражаючі свідчення подає мемуарист XVI століття Михалон Литвин: «...дуже часто зустрічаються серед цих нещасних людей такі, котрих оскопили, або відрізали вуха і вирвали ніздрі, припекли розпеченим залізом щоки і лоби і примушують закованих в пута і кайдани вдень працювати, а вночі сидіти в темницях; а підтримує їх вбога їжа, що складається з м'яса померлих тварин, гнилого, що кишить хробаками, якого навіть собаки не їдять. А жінок ... тримають для розпусти...» [15, 72]. Навіть припустивши, що автори наведених свідчень дещо перебільшили, загальний посил недовірно свідчить про переконання, які вкорінилися у суспільній думці. Це змушувало людей прагнути уникати полону за будь-яку ціну. Якнайкраще це висловив французький інженер Блез де Віженер в трактаті, написаному 1573 року спеціально для короля

Речі Посполитої Генріха Валуа, з метою ознайомити монарха з татарською проблемою: «...переможені повинні приготуватися до всіляких жорстокостей, які лише можна уявити; тому кожен прагне бути вбитим на місці, бо полон, до якого татари забирають всіх, хто потрапив їм до рук, є незрівняно гіршим від найлютішої смерті...» [7, 82].

Однак хоч би яким великим було прагнення не потрапити до татарської неволі, уникнути цієї долі вдавалося не всім. З того моменту, як вільна людина перетворювалася на невільника, для неї існувало лише три способи порятунку: викуп, обмін і втеча [10, 106-108]. При цьому слід наголосити, що жоден з цих способів не гарантував свободу ані всім бранцям, ані значному їх числу – з причин як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру.

Так, викуп, найбажаніший для татар спосіб звільнення бранців (а тому – найдієвіший і найефективніший), був майже недоступним для селян, які й становили основну масу ясиру. Це пояснюється відсутністю в розпорядженні селянства достатніх для викупу готівкових грошей. А власники селян, навіть якщо у них були такі кошти, не мали бажання передавати їх татарам в обмін на свободу належних їм простолюдинів. Виключність такого явища, як викуп селянина з татарської неволі, підтверджується документальним матеріалом. Ірина Ворончук пише, що за період XVI – першої половини XVII століття їй трапився лише один документ про викуп селянина [9, 386-387]. Принагідно зазначимо, що в нашому розпорядженні взагалі немає жодного аналогічного документу, актуального для періоду 1648-1657 років.

Таким чином, викуп був можливим лише для обмеженої частини населення – знатної та заможної еліти Речі Посполитої. Проте навіть для еліти цей спосіб реалізовувався з багатьма застереженнями, які суттєво обмежували його ефективність. Визволення шляхти з татарської неволі здавна було одним з обов'язків Польської держави. Коріння цього звичаю сягало давніх традицій посполитого рушення часів Казимира Ве-

ликого, за якими шляхтич, який потрапляв у полон під час воєнного походу, мав право бути викупленим коштом королівського скарбу [23, 16]. Однак на середину XVII століття, під впливом тодішніх реалій, давнє право зазнало значних змін. Проблема бюджетного дефіциту, яка невідступно супроводжувала Річ Посполиту, з початком війни переросла у справжню катастрофу. Грошей не вистачало навіть на невідкладні військові потреби (наприклад, найм війська), не говорячи вже про викуп полонених. Тож питання про порятунок співвітчизників з татарської неволі хоч і порушувались на рівні повітових сеймиків та вальних сеймів, однак дієвих результатів не давали. Так, елекційний сеймик Брацлавського воєводства, що відбувся у жовтні 1649 року, виробив інструкцію своїм послам на вальний сейм у Варшаві. Згідно з цією інструкцією, посли були зобов'язані вимагати, щоб при переданні значної суми упоминків (близько 200 тисяч талерів), яку було ухвалено передати кримському хану за умовами Зборівського миру, одночасно було порушено питання про звільнення коронних гетьманів Мартина Калиновського і Миколая Потоцького та інших представників військової еліти, які потрапили в полон після битв

поблизу Жовтих Вод і під Корсунем 1648 року: «... przy oddaniu tak znaczney sumy tatarskich upominkyw, słuszn[a] aby publico nomine z hanem o eliberat[i]ą jch mość panow hetmanyw y inszych officeryw woyskowych tractowano, o co panowie posłowie nasi pilno iustare powinni...» [19, арк. 476-480 зв.; 16, 84; 1, 340-341]. До цього ж питання пізніше звернувся і король Ян Казимир, який у листі хану Іслам-Герею III, від 18 січня 1650 року, сповіщаючи

Татари женуть жіночий ясир. Малюнок Погрібняка.

про відправлення упоминків, писав: «... вимагаємо від тебе, нашого брата, аби ти, згідно нашої дружби, відпустив з полону наших гетьманів, а також 85 інших наших підданих, які на цей час перебувають в твоїй державі в полоні; тому що ми з огляду на нашу дружбу і братерство, зробили так, що тепер в нашій державі майже немає твоїх полонених підданих, і на майбутнє ми маємо намір доводити тобі нашу дружбу і братерство в усякій справі...» [12, 280]. Цікаво, що ані учасники сейму, ані король не пропонували додаткових грошей за звільнення вельможних співвітчизників. Повернути їм свободу пропонувалося на тих підставах, що вже й так сплачено велику суму упоминків, а до того ж звільнено татар, які перебували в польському полоні. Проте такі вимоги не мали перспектив, оскільки суперечили татарському менталітету. Адже кримці розглядали упоминки як законну данину, сплата якої не вимагала від них додаткової вдячності у вигляді повернення полонених. З точки зору татар, бранець становив собою матеріальну цінність і як такий мав принести своєму господарю певний зиск у вигляді викупу. Тож обидва гетьмани зрештою отримали свободу 1650 року після дворічного утримання в Криму, але лише після того, як за них було сплачено додатковий величезний викуп (який, між іншим, надійшов не з державної скарбниці, а з приватних джерел). Очевидно, якщо держава не знайшла грошей для звільнення таких вельможних осіб, як коронні гетьмани, то тим більше їх не було для порятунку пересічної шляхти. Показово, що держава навіть на словах не заступилася за своїх підданих: ані в інструкції депутатам до вального сейму, ані в королівському листі не йшлося про повернення пересічних людей, а лише про звільнення обмеженого числа вищої військової еліти. Отже, більшість шляхти могла сподіватися лише на допомогу рідних, близьких і пакровителів.

Для реконструкції обставин викупу рядового шляхтича скористаємось двома до-

кументами, які взаємно доповнюють один одного. В першому йдеться про Станіслава Серебриського, поручника гусарської корогви Яна Замойського, долею якого опікувалась його дружина Олександра. Вона звертається до князя (ймовірного пакровителя свого чоловіка) з проханням «... звільнення з рук неприятельських татарських і викуплення малжонка свого під час експедиції Батозької взятого, уродженого його милості пана Станіслава Серебриського, поручника корогви гусарської ... його мил. пана підчасного коронного...» [21, арк. 372 зв. – 375 зв.; 16, 350]. При цьому з тексту невідомо напевне, на яку саме допомогу розраховувала жінка. Це могло бути прохання сприяти у доставленні викупу до Криму та у доправленні звільненого бранця на батьківщину. Ще один, більш імовірний спосіб допомоги, подає інше джерело – лист Войцеха Скаржевського до Станіслава Яницького. Цей лист у своєю чергою, не розкриваючи обставин клопотань заступника, містить конкретне прохання – надати [Войцеху Скаржевському] грошову позичку для викупу з неволі швагра – шляхтича Подорцького.

Ці документи дають можливість зробити висновок, що в них представлені типові портрети рядових шляхтичів, родини яких не мали достатньої для викупу кількості грошей, а вони самі не були настільки наближені до своїх пакровителів, щоб ті серйозно переймалися їхньою долею.

З першого документу можна зробити висновок, що справа звільнення шляхтича просувалася вкрай повільно. Пан Серебриський був захоплений татарами на початку червня 1652 року в ході операції під Батогом і на час, якого стосується документ – 25 травня 1655 року – перебував в полоні вже майже 3 роки. Беручи до уваги, що татари, зацікавлені в отриманні викупу, самі змушували невольників писати листи з благаннями про допомогу, можемо припустити, що послання від полоненого поручника надійшло настільки швидко, наскільки це

було можливо в ті часи. Лист з Криму, скоріше за все, був доставлений на Волинь довіреними особами, що мандрували у складі посольств або купецьких караванів. Також цей лист міг бути привезений одним з татарських загонів, які (як союзники спочатку козацького, а згодом і польського війська) вільно курсували між Кримом та Україною. Зрозуміло, що доправивши лист на Волинь, татари не везли його самі родині бранця, а користувалися для цього послугами посередників. Для визначення часу, протягом якого лист міг бути в дорозі, звернемося до даних про тривалість пересування посольств. В мирний час відстань між Києвом та Кримом (т. б. більшу, аніж між Кримом і будь-яким містом чи селом Волині) можна було подолати за 15 днів [2, 211-213; 3, 297]. Купецькі каравани, що пересувалися значно повільніше, потребували як мінімум вдвічі більше часу. Але навіть врахувавши різні непередбачувані обставини, які могли затримати кур'єра під час подорожі охопленими війною землями, навряд чи лист був в дорозі більше двох, максимум – трьох місяців.

Отже решту часу (більше ніж два з половиною роки!) Олександра Серебриська витратила на пошук способів допомогти чоловікові. Розраховувати на дієву допомогу людей її кола було не варто: розорені війною вони навряд чи перебували в кращому становищі, ніж родина Серебриських. Тож залишався лише єдиний дієвий спосіб допомоги – звернення до Яна Замойського, покровителя Станіслава Серебриського. Але цей шлях був ускладнений неможливістю займати увагу вельможі вирішенням такої буденної справи, як порятунок одного з багатьох його клієнтів (який нічим не був ані кращий, ані гірший від інших). При цьому втрачений час «грав» проти бранця. Відомо, що татари гірше ставилися до невільників, родина яких тягнула з викупом. Такого в'язня могли примусити до тяжких робіт, морити голодом, надіти кайдани, кинути до в'язниці і навіть застосувати тор-

тури [22, 51-53; 9, 380]. Розчарований господар міг продати такого бранця работоргівцю; зрештою, сам невільник міг померти, не винісши тягарів полону. З документу невідомий результат зусиль жінки, але навіть якщо припустити, що Замойський хотів допомогти, навряд чи він міг би врятувати всіх нещасних, оскільки лише в битві під Батогом в полон до татар потрапило більше 8 тисяч поляків.

Повільне просування справи звільнення Станіслава Серебриського не було виключним явищем. Так, до свого звільнення Андрій Єловицький утримувався в полоні 3 роки й 4 місяці, Міхал Тиша Биковський – 5 років і 3 місяці, Валеріан Хлебовський – 5 років та 8 місяців, Себастьян Ястрембський – 6 років [див. табл. 1].

Гроші, призначені для викупу полонених, доставляли в Крим різними способами: інколи родичі вирушали у подорож особисто, а якщо з різних причин це було неможливо – уповноважували третіх осіб. Коли викуп невільників здійснювався державою, ця справа зазвичай доручалася послам, які домовлялися про розмір викупу, час і місце передання полонених тощо. Коли «...посол від народу, до якого належать полонені...» прибував до Криму, татари самі «...негайно виїжджають назустріч зі своїми в'язнями і вимагають сплати викупу, який був їм обіцяний полоненими, або який вони самі видумали...» [5, 363]. Нерідко для перемовин з татарами посереджувалися посередництвом грецьких, вірменських, татарських, єврейських та ін. купців, які звичними для себе каналами, налагодженими під час проведення торгівельних операцій, викупали бранця за власний кошт і доправляли його на батьківщину, де розраховували отримати винагороду від родичів звільненого шляхтича, або з інших джерел, вказаних ним [9, 381; 4, 23; 5, 357, 363-364; 17, 26, 38]. Інколи бранцям вдавалося дійти згоди зі своїми поневолювачами. Тоді частину з них відпускали, щоб вони зібрали встановлену суму грошей і привезли її до Криму. При

цьому решта залишалася в полоні як гарант дотримання досягнутих домовленостей, і їх звільняли лише тоді, коли татари отримували обіцяний їм викуп у повному обсязі.

Траплялися й випадки, коли татари дозволяли викуповувати бранців одразу після захоплення, навіть не доправляючи їх до Криму. Посередником між ордою та ясиром у справі звільнення останнього подеколи виступали козаки. Так, 1653 року: «...побачивши, що татарам дісталось багато значного й рядового польського товариства і жалуючи його, щоб не пішли вони всі в подальшу найтяжчу кримську неволю, Хмельницький попросив Карачмурзу й татар, щоб відступили йому за гроші частину полонян. На це вони легко згодилися, учинили з Хмельницьким торг і за певну ціну відступили й віддали...двісті п'ятдесят шість найвиборніших полонян...» [6, 71]. Легкість, з якою татари пристали на таку пропозицію, пояснюється просто: вони отримали гроші без зайвих зусиль і очікувань, уникаючи багатьох незручностей і небезпек, які б загрожували їм під час конвоювання невольницького каравану. До того ж, таким чином вони вивільнювали себе для того, щоб негайно продовжити полювання за новими бранцями. Угода була вигідна і для поляків: вони не вирушили в Крим – у подорож, з якої не всі б повернулися. Не залишилися в накладі і козаки. Невдовзі їм було доставлено викуп, з розрахунку близько 1500 талерів за одного полоненого шляхтича [6, 71]. Звернімо увагу: попри те, що було захоплено «...багато значного і рядового польського товариства...», козаки врятували лише невелику його частину, яка могла належно віддячити своїм визволителям – в літописі цю частину полону названо «значним польським товариством». При цьому більшість бранців – «рядове польське товариство» – залишилась під владою татар.

Через мінливість військової фортуни, тягар полону доводилося відчувати не лише українцям та полякам, але й самим татарам, і це, в свою чергу, створювало ще один

шлях, яким бранці з України могли повернутися до своїх домівок. Йдеться про взаємний обмін полоненими. Дещо суперечливі, на перший погляд, відомості про такий спосіб звільнення подає вже згадуваний нами Мартин Броневський. Він писав, що «...багато бранців звільняються шляхом обміну їх на полонених татар...», і це відбувається тому, що татари задля повернення своїх співвітчизників «...виявляють значно більше турботи і старань, аніж ... християни ... бо незважаючи на будь-яку ціну, вони передусім вимагають повернення своїх полонених...» [5, 365]. Поза сумнівом, перебуваючи в Криму близько 9 місяців з дипломатичною місією, Броневський мав можливість спостерігати різні аспекти життя татарського суспільства, в тому числі й практику повернення власних полонених. Тож його свідчення про використання татарами обох способів звільнення співвітчизників – і обмін, і викуп – заслуговують на цілковиту довіру. Однак прямо висловлений сум з приводу байдужості власної батьківщини до долі захоплених в полон людей дає підстави «підозрювати» його в певній упередженості. Прагнучи привернути увагу читачів трактату до існуючої проблеми порятунку невольників, автор вдається до використання специфічного літературного прийому – риторичної антитези: задля підкреслення власних недоліків ідеалізує татарське суспільство шляхом перебільшення фактичних зусиль кримців в опікуванні долею полонених земляків. Опосередковано це припущення підтверджується і самим Броневським, який в іншому місці, спростовуючи самого себе писав, що лише «... декотрих полонених татар хан звільнює посередництвом обміну бранцями; для викуповування інших він не шкодує власної казни...» [5, 367]. Важливість наведеної цитати полягає в тому, що вона засвідчує явний дисбаланс між двома способами звільнення: обміном на українських та польських бранців і викупленням за гроші з ханської скарбниці. Побудова фрази дозво-

ляє припустити, що обмінаних татар було менше викуплених, а значить, і число обмінаних на татар українців і поляків не могло бути великим. Окрім того, впадає в очі, що хан викуповує полонених за власний рахунок. Річ у тім, що татари (як ми це вже зазначали) розглядали захоплену у військових походах здобич як особистий статок, тож будь-які спроби позбавити їх цього статку (хоч би таку спробу вчинив хан, маючи благородну мету врятувати з неволі своїх підданих) були неприйнятними. Отже, для повернення підданих, що утримувались в полоні поляками або козаками, хан був змушений використовувати гроші з особистої скарбниці. Ймовірно, прості татари – власники ясиру – укладали угоди про обмін лише в тих випадках, якщо були особисто в цьому зацікавлені (наприклад, коли йшлося про звільнення їхнього родича). Отже, хан не міг би домовитись ані з польським королем, ані з козацьким гетьманом про масовий обмін бранцями за формулою «всіх полонених татар – на всіх полонених українців і поляків», навіть якщо б на то була його політична воля. Такий крок (якби він був здійснений) поставив би його в опозицію до власних підданих, які б сприйняли таку угоду як зазіхання на їх права та особистий добробут і справа цілком могла б закінчитися бунтом. За таких умов обмін бранцями не створював вагомому каналу для повернень, це були одиничні (хоча й не дуже рідкісні) угоди, укладання яких відбувалося з урахуванням індивідуальних особливостей кожної конкретної ситуації. Складаючи ціну за бранця, обидві сторони обов'язково враховували його соціальний статус, що давало підстави обмінювати одну «вагому» людину на декількох менш заслужених осіб, а в ряді випадків ще й вимагати при обміні сплатити додатково певну суму грошей. В цьому контексті цікавими виглядають наступні два документи. В першому з них, датованому березнем 1649 року, його автори, шляхтичі Андрій Буженський і Олександр Ялбжик Вишинський, окрім іншого, повідомляють,

що якомусь українському попу (його особу не встановлено) було подаровано поляка, капелана кодацького монастиря, щоб той піп виміняв на нього свого сина, який перебував в полоні в орді [12, 207]. Цікавою виглядає та обставина, що сина попа планувалося вимінювати не безпосередньо на татарина, а на поляка, тобто мала пропонуватися заміна одного бранця іншим, щоб власник полоненого отримав викуп за людину, представлену йому на обмін. Можемо припустити, що для того, щоб подібна угода зацікавила татарську сторону і була укладена, «обмінна вартість» польського капелана повинна була бути значно вищою, аніж сина українського священика, інакше сам процес обміну, пов'язаний із клопотами, незручностями, а, можливо, і небезпекою, був би не цікавим татарській стороні. В іншому документі, датованому 19 травня 1651 року, йдеться про полонення поляками якогось мурзи на ім'я Нетос Мнос, за свободу якого козацько-татарська сторона пропонувала надіслати аж чотирьох шляхтичів [12, 403].

Ще одним способом повернення свободи, хоч і дуже ризикованим, були втечі [4, 28]. І якщо для шляхтича це був ще один спосіб повернути собі волю, то для пересічної людини – чи не єдиний шанс звільнитися. Так пощастило Константому Мелецькому, який після того, як разом зі своїми підданими, «минулих років» (точний час їх поневолення невідомий) був захоплений татарами, повернувся додому 1654 року [13, 68]. Також і мешканці сел Загірці, Краснолука, Татаринівці, Якимівці та Яцківці Кременецького повіту, захоплені в полон 1653 року, втекли вже наступного, 1654 року* [13, 56]. До речі, саме ті, хто звільнився втечею або був відбитий, перебували в руках кримців найменше – як правило, по декілька

* Назви населених пунктів подано за працею: Баранович О. І. Залюднення України перед Хмельниччиною і Волинське воєводство. – К., 1931.

місяців. Вочевидь, це спричинено тим, що в такому випадку для звільнення не задіявалися бюрократичні інституції польської держави, а все залежало від збігу обставин та особистої вправності. Найбільша кількість успішних втеч здійснювалася на шляху до Криму, коли бранцям вдавалося звільнитися від ременів, якими татари зв'язували свою здобич. Тоді невольники могли крадькома зникнути, або ж зненацька напасти на своїх конвоїрів і звільнити решту ясиру [14, 5-6]. Докладніших описів ми не маємо, оскільки в документах, як правило, засвідчуючи сам факт щасливого звільнення, не звертали уваги на обставини, які його супроводжували. Одне з таких джерел – маніфестація Якуба Любенецького, в якій шляхтич оповідає про те, як потрапив до татарського полону та як йому вдалося звільнитися: «... року 1653... коли орда на краї Волинські нападала, по Надбужжі, як і за Бугом грасувала, людей в неволю беручі, там і маніфестанта ... який до фортеці втікав ... в дорозі захопила і все його майно і всі папери, які при ньому були ... все зі скринєю захопили і ті справи одні посікли, інші зпалили й розкидали і навіть самого протестанта до неволі взяли, сина його і челядь його всю забрали і до орди відправили, але маніфестант в дорозі за особливою ласкою Божою і поміччю лише вдачею з неволі татарської вийшов ...» [20, арк. 414 зв. – 415; 16, 319]. Найвдалішим часом для втеч були моменти, коли на невольницький караван нападали козацькі або польські загони, послані для врятування співвітчизників. При цьому найбільша небезпека полягала у тому, що татари, відчувши погоню, забирали з собою найціннішу здобич (дівчат, молодих вродливих жінок) і намагалися втекти, спочатку знищивши решту невольників. Принаймні два випадки значних військових операцій, головною метою яких було відбиття ясиру, відбулися 1653 року, коли татари здійснили один з наймасштабніших рейдів землями Волині. Обидва походи були описані в літописах – один за-

дяки виключній успішності, другий – через свою трагічність. В першому випадку полон відбивали українці. Дізнавшись з донесень розвідки, що п'ятнадцятитисячна орда зі здобиччю прямує до Криму, Богдан Хмельницький на чолі меншого, дев'ятитисячного загону вщент розгромив своїх колишніх союзників. Весь ясир – не лише український, але й польський – було звільнено і безперешкодно відпущено додому. Під час операції зі знищення орди в руках козаків опинилося близько півтори тисячі татар, з числа яких гетьман відібрав собі п'ятсот найвизначніших бранців, зокрема й одинадцятьох мурз. Решту полону та іншу здобич Хмельницький поділив між козаками [6, 250]. Другий приклад, але вже менш успішних дій, подають поляки. Мотив їхнього походу був схожий: після жакливого пограбування Волині коронний гетьман Станіслав Потоцький наказав братам Сапегам, загони яких дислокувалися поблизу, переслідувати татар і відбити взятий ними ясир (за іншою версією – Сапегі діяли на власний розсуд). Спочатку похід складався вдало: було розбито декілька татарських загонів і звільнено багато бранців. Однак, через успіх брати втратили обережність і самі потрапили в пастку. Велике татарське з'єднання оточило польські хоругви. Більшість жовнірів була знищена, решта, включно з самими Сапегами, взята в неволю [6, 248]. Проте, на нашу думку, такі масштабні акції зі звільнення ясиру радше були винятками, аніж сталою практикою. Пояснюється це в першу чергу тим, що і козаки, і поляки, кожен свого часу уклавши договори про союзницькі відносини з татарами і потребуючи їхньої лояльності, не могли відкрито виступати проти дій власного союзника, навіть якщо той грабував їхніх співвітчизників. Характерно, що козаки організували військову операцію проти татар лише тоді, коли остаточно прийняли рішення розірвати військово-політичний альянс з Кримським ханством. Власне, поляки також виступили в похід для звіль-

нення співвітчизників, поки ще не вступили в партнерські відносини зі своїм недавнім ворогом. Опосередковано про відсутність великої кількості походів для звільнення бранців свідчить мовчання літописів: якби таких походів було більше, звістки про них обов'язково були б зафіксовані сучасниками, які, як ми пересвідчилися, писали не лише про успішні походи, але й про такі, що зазнавали поразки. Відсутність повідомлень про невеликі виправи зрозуміла: через свою низьку значущість вони не цікавили хроністів; але одночасно це свідчило про те, що під час таких виправ не могло бути звільнено багато людей. До речі, Ярослав Дашкевич також вважав, що вдалих походів з відбиття ясиру у татар було небагато. З цього приводу він писав: «... ясир відбивали рідко, ... а з неволі поверталася дуже мізерна кількість невільників, якій вдалося втекти, або звільнитися за викуп...» [11, 57]. Тож, попри успішність окремих антитатарських акцій, цей спосіб також не створив вагомого каналу звільнення захопленого татарами люду.

На підставі викладеного вище можемо констатувати, що визволення мирного на-

селення з татарської неволі було можливе і здійснювалося трьома головними способами – шляхом викупу, обміну і втеч. На жаль, через брак документального матеріалу наразі неможливо створити повноцінну чисельно-відсоткову характеристику, яка б відображала реальне співвідношення між головними складовими частинами ясиру – тими, хто загинув в полоні («безповоротними» втратами) і тими, хто повернувся («поворотними» втратами). За таких умов можна лише приблизно оцінити загальний баланс між зазначеними категоріями бранців. Оскільки жоден з можливих способів звільнення не створив сталого каналу для порятунку, бранців, які повернулися з неволі, було мало, й тому весь полон можна зарахувати до числа жертв, повністю втрачених для суспільства. При цьому кількість «поворотних» втрат, скоріше за все, була настільки незначною, що перебуває в межах статистичної похибки і не суперечить загальному висновку. Отже, хоч надію на звільнення плекали багато полонених, реальні шанси отримати свободу мали одиниці.

ДЖЕРЕЛА

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. – К., 1914. – Ч. III. – Т. IV
2. Барбаро и Кантарини о России. К истории итало-русских связей в XVI в. – Ленинград, 1971.
3. Безпалько В. Датування кримсько-литовських посольських документів 1506 – 1507 рр. Книги записів № 7 Литовської метрики. // Україна в Центрально-Східній Європі. – № 9 – 10. – К., 2010.
4. Бережков М. Н. Русские пленники и невольники в Крыму. – Одесса, 1888.
5. Броневський М. Описание Татарии // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. VI. – Одесса, 1867.
6. Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т. 1.
7. Виженер Блез, де. Описание Польского королевства. // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Выпуск I (XVI ст.). – К., 1890.
8. Висотін М. Наслідки союзницьких угод з татарами 1648 – 1657 рр. для мирного населення Волині // Студії і матеріали з історії Волині. – Кременець, 2012.
9. Ворончук І. О. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. – К., 2012.

10. Галенко О. Про етнічну спорідненість українців та кримських татар раніше і тепер // Кримські татари: Історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу): Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 13-14 травня 1994 р.). – К., 1995.

11. Дашкевич Я. Ясир з Поділля в другій половині XVI ст. // Тези третьої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (4 вересня 1985 р.). – Вінниця, 1985.

12. Документы об освободительной войне украинского народа 1648 – 1654 гг. – К., 1954.

13. Інститут рукопису НБУ ім. Вернадського, ф.83 № 53. Присяжные показания о количестве дымов в городах и селах, подлежащих оплате до и после Освободительной войны 1648 – 54 гг. в Кременецком повете.

14. Кулиш П. Записки о Южной Руси. – СПб., 1856. – Т. 1.

15. Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян. – М., 1994.

16. Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648 – 1657. Збірник за документами актових книг. – К., 2008.

17. Тунман И. Крымское ханство. – Б. м., 1936.

18. Урланис Б. Ц. Войны и народонаселение Европы. Людские потери вооруженных сил европейских стран в войнах XVII – XX вв. (Историко-статистическое исследование). – М., 1960.

19. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 28, оп. 1, спр. 85.

20. ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 90.

21. ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 91.

22. Baranowski B. Chłop polski w walce z tatarami. – Warszawa, 1982.

23. Kukiel M. Zarys historii wojskowości w Polsce. – Kraków, 1929.

ДО ПРОБЛЕМИ «БАТОВОГО» КОЗАЦЬКОГО СТРОЮ XVII СТОЛІТТЯ

Юрій ГУЗЕНКО,
кандидат історичних наук, доцент
навчально-наукового інституту
історії та права Миколаївського
національного університету
імені В. О. Сухомлинського

Юрій Гузенко. До проблеми «батового» козацького строю XVII століття.

У статті автор розглядає проблему визначення так званого «батового» строю козацької піхоти XVII століття та деякі аспекти використання козаками вогнепальної зброї.

Ключові слова: «батовий» стрій, вогнепальна зброя, козаки.

Юрій Гузенко. К проблеме «батового» казацкого строя XVII века.

В статье автор рассматривает проблему определения так называемого «батового» строя казачьей пехоты XVII века и некоторые аспекты использования казаками огнестрельного оружия.

Ключевые слова: «батовой» строй, огнестрельное оружие, казаки.

Yuri Guzenko. The problem of “batovy” Cossack ranks in XVII century.

The article considers the problem of determining the so-called “batovy” ranks Cossack infantry XVII century and some aspects of the use of firearms by the Cossacks.

Keywords: “batovy” ranks, tuning firearms, Cossacks.

Актуальність теми зумовлена тим, що в сучасних наукових публікаціях, присвячених військовому мистецтву козацької піхоти XVII століття, широко вживається назва козацького бойового шикування – так званий «батовий» стрій. Проте маловідомим є його походження, особливості використання на полі бою, прийоми застосування у ньому вогнепальної зброї. Чи існував він взагалі у тому вигляді, у якому подають його дослідники?

У словниках значення слова «батовий» тлумачать так:

бато́ва, ви, ж. 1) Запорозжський обозъ ввѣчныхъ лошадей. 2) Отрядъ, партія. *Аж онде яка бато́ва од шинку йде*. Канев. у. 3) Несколько паръ воловъ цугомъ. Черк. у.

батовий, а. Вьючный. *Нау́чить усяким добром батових коней*. Вас. 210 [6, 33];

бато́ва, бата́ва, и, ж., заст. 1. Лава, ряд. – *Готово! до бою – кричить Тихович. І от наближаються батови війська, усе по парі, усе по парі...* (Коцюб., I, 1955, 226); *Чи серед вражої батави не мають давні бунчуки?* (Л. Укр., I, 1951, 266). 2. діал. Юрба, валка. *Аж онде яка бато́ва од шинку йде* (Сл. Гр.) [7, 111-112].

Отже, слово «батовий» означає групу людей, не обов'язково військових, вишикованих у лаву або ряд. Кількість рядів чітко не визначена. Так, наприклад, якщо ми згадуємо назву грецького бойового шикування «фаланга», то ми чітко уявляємо розташування воїнів у ньому, їхню зброю та особливості її використання. Слово ж «батовий» такої можливості нам не дає.

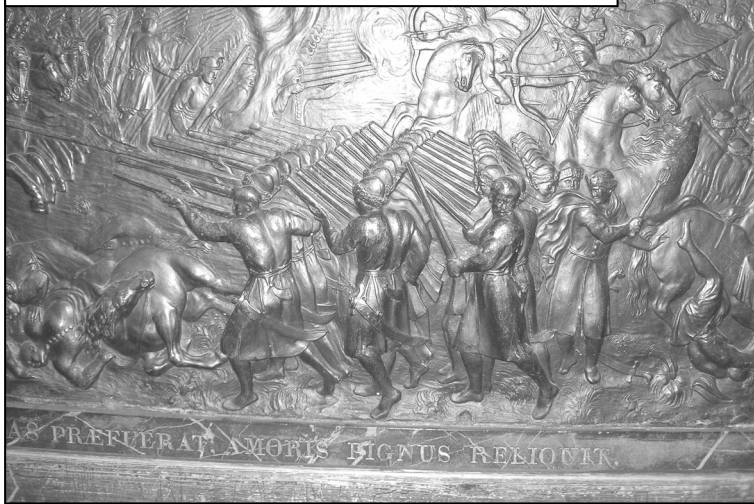
Незважаючи на це, на противагу загальному словокористуванню, у сучасних дослідженнях з історії українського козацтва термін набув широкого вжитку. Так, наприклад, «Енциклопедія українського козацтва» надає наступне визначення «батового строю» (це визначення з невеликими змінами зустрічається і в багатьох інших виданнях): «Батовий стрій – бойовий порядок козацької піхоти, при якому стрільці шикувались у три шеренги. Вогонь вівся шеренгами по

черзі. Після залпу перша шеренга відступала назад, а дві інші робили два кроки уперед. Поки стріляли інші шеренги, козаки з першої встигали засипати у ствол заряд пороху і покласти кулю, звести курок, підсипати з натруски пороху на полицку біля запального отвору. Потім вони виступали вперед і прицілившись стріляли у ворога. Інколи, коли був потрібен інтенсивний вогонь, стріляли лише козаки з першої шеренги, в якій збирались найвправніші стрільці, а інші лише заряджали для них зброю». Присутнє і зображення цього строю, взяте начебто з гравюри XVII століття (насправді ж – з барельєфу саркофага Яна Казимира II) [8, 29].

Видання посилається на перший том тритомної праці видатного історика українського козацтва Д. І. Яворницького. Але він у своїй роботі визначає шикування козацькою піхотою та ведення вогню нею дещо по-іншому. Так, описуючи спосіб заряджання задніми шеренгами зброї першої, він зазначає, що відбувалося це під час бою не на відкритій місцевості, а у таборі. Більше того, Д. І. Яворницький не вказує конкретну кількість шеренг та не вживає слово «батовий»: «Ставши обличчям до ворога, запорозькі козаки, за звичаєм своїм, не відразу вступали з ним до бою: влаштувавши табір, **окопавши та зачинившись у ньому** (виділено авт.), козаки попервах відкривали загальну канонаду по ворожому табору, причому стрільці, що стояли у задніх рядах, безперестанно заряджали рушниці і подавали їх тим, хто стояв у передніх рядах, а ці постійно приймали рушниці і безперервно з них стріляли у ворога» [9, 445].

У наведеній вище цитаті викликає заперечення тільки доцільність шикування в декілька рядів всередині табору. На наш погляд, козаки, що вели вогонь, розташовувались безпосередньо за возами, використовуючи їх у якості опори для зброї, а козаки, що допомагали заряджати зброєю, перебуваючи поруч. Саме так можна було забезпечити дуже щільний вогонь, як, на-

Зображення козацької піхоти з барельєфу саркофага Яна Казимира у соборі Сен-Жермен-де-Пре (Париж)

приклад, у бою під Кумейками (1637 р.), коли по ворогу було випущено близько 50000 куль [4, 269].

В той же час використання такого способу заряджання та стрільби на відкритій місцевості викликало би певні труднощі. По-перше, стрільці першої шеренги повинні були негайно вирішувати проблему наявності у них розрядженої зброї. Передача її назад тим, хто її заряджав, вимагала би не меншої муштри, ніж європейське «кара коле», про яке мова піде далі. Але про наявність у козаків виснажливих тренувань з одноманітним повторенням подібних елементів на разі практично нічого не відомо. Складання розрядженої зброї попереду першої шеренги ускладнювала би подальші дії, наприклад, за атаки польської кавалерії, усього шикування (особливо враховуючи вагу тодішніх мушкетів (6 – 8 кг)). У той же час у таборі під час стрільби не треба було виконувати маневри, тому процес заряджання був простішим та скорішим. По-друге, процес заряджання у середині XVII століття був дуже складним, включав у себе декілька десятків різних операцій [1]. Скільки насипати порошку на полицю мушкета, визначалося експериментально, кожен

солдат знав, скільки порошку треба саме для його зброї. Тому процес заряджання чужого мушкета міг бути проблематичним та навіть небезпечним, тим більше, враховуючи різноманітність козацької вогнепальної зброї. Крім того, передача декілька разів з рук в руки зарядженого мушкету в умовах польового бою була небезпечною. Під захистом укріпленого табору було набагато спокійніше та легше заряджати зброю, спрощувалася і процедура її передачі. По-третє, якби

козацтво дійсно використовувало на відкритій місцевості такий спосіб заряджання та стрільби, і він при цьому надавав би суттєву перевагу у швидкострільності, його незабаром стали би використовувати спочатку в польській армії, а потім і в інших країнах Європи. Але зараз про це нічого не відомо. Проте доведено, що європейські мушкетери на полі бою змінювали своє розташування разом зі своєю зброєю. По-четверте, зустрічається пояснення доцільності передачі зброї тим, що в першій шерензі стояли найвправніші стрільці, що вміли влучно стріляти. Але в зазначений період прицільно стріляти було важко, а іноді і взагалі неможливо. Після перших же пострілів поле бою закривав пороховий дим і цілитися та влучно стріляти було дуже проблематично. Тому слід було просто робити постріли у бік ворога, використовуючи в якості опори для мушкетів вози або різноманітні допоміжні засоби, розташовані у таборі.

Усе це доводить, що козацькі стрільці практично завжди вели інтенсивний вогонь (у тому числі і з допомогою помічників) по ворогу, використовуючи укріплений табір з возів, або інших укріплень, а не вишикував-

шись у так званий трьохшеренговий «батовий» стрій на відкритій місцевості. Використовувати ж подібні шикування, перебуваючи всередині табору, було недоцільним.

Цікаво, що у своєму словнику Д. І. Яворницький взагалі не надає визначення слова «батовий» (найближче до нього – батовня – зборище, зграя) [10, 16].

Слово «батовий» та визначення кількості шеренг у ньому з'являється у тритомному дослідженні видатного історика козацтва після опису процесу заряджання та передачі зброї. Там він, надаючи опис козацького шикування, посилається, серед інших, і на українського історика М. Маркевича: «Якщо вірити історика військового мистецтва у поляків та козаків, Зеделеру та історика Малої Росії Маркевичу, запорожцям відомі були дуже складні бойові прийоми: ...батовий або тришеренговий при обороні стрій» [9, 445]. Як бачимо, Д. І. Яворницький згадує лише кількість шеренг «батового строю» – три, і те, що він використовувався при обороні. Про заряджання та передачу зброї задніми шеренгами першій мовою взагалі не йде. Незважаючи на це, у подальших історичних розвідках так званому «батовому строю» приписали і спосіб заряджання та передачі вогнепальної зброї, описаний вище.

М. Маркевич, на якого посилається Д. І. Яворницький, дійсно був одним з перших, хто ввів поняття «батовий» до військової термінології. Він зазначав: «Екзерциція, з деякою поправкою, залишилась прежню; марш колонною називався йти соганою; в небезпеці шикувався замість каре трикутник; шикуватися у фрунт мало назву: ставати у лаву, і нарешті стрій у три шеренги: батова» [5, 39]. В іншому місці – «...татари часто з'єднувались;

але завжди для відбиття готова була сильна батова з артилерією» [5, 43]. І ще декілька: «армія Гетьманська йшла чотирма батовами»; «вислав на них кінний резерв, підкріплений однією батовою» [5, 58].

Отже, М. Маркевич вживає термін батова не тільки як певне шикування, а і як назву підрозділу. Але навіть згадуючи про три шеренги батового строю, він також нічого не пише про спосіб використання ними вогнепальної зброї.

З якого історичного джерела потрапила до наукової літератури візуальна інформація про козацький виключно трьохшеренговий стрій? На наш погляд, це джерело – барельєф на саркофазі Яна Казимира II у соборі Сен-Жермен-де-Пре (Париж), на якому зображено козацьке шикування під час битви під Берестечком (1651 р.). Прорисовки з цього барельєфа зустрічаються у багатьох сучасних дослідженнях. На ньому праворуч зображені козаки, що, вишикувавшись начебто у три шеренги, ведуть вогонь по атакуючих їх польських гусарах. Відомо, що Ян Казимир II помер у грудні 1672 року, тобто через двадцять один рік після події, зображеної на його саркофазі, автором барельєфу якого був французький бенедиктинський

Зображення польської піхоти з барельєфу саркофага Яна Казимира у соборі Сен-Жермен-де-Пре (Париж).

ченець Жен Тібо. Навряд чи Тібо ставив собі за мету детально та достовірно передати хід битви, шиккування сторін, зовнішній вигляд бійців та методи використання ними зброї. Та й чи міг він навіть при бажанні це зробити, враховуючи час, що пройшов після Берестейської битви та географічну віддаленість від міста події. Тому зображення на саркофазі викликає декілька зауважень стосовно історичної достовірності. По-перше, це вигляд польського короля, якого зображено на барельєфі у перших рядах на коні зі списом. По суті, це типове алегоричне зображення на намогильному барельєфі коронованої особи або якогось полководця під час битви – попереду зі зброєю нищить ворогів. Але ж, як відомо, під час битви під Берестечком польський король у подібних діях помічений не був. По-друге, навряд чи козацька піхота виходила би з табору для зустрічі важкої польської кавалерії так, як це зображено на барельєфі. Це дорівнювалося би самогубству. Навіть психологічно таку атаку було дуже важко витримати. Для зустрічі кінноти козаки використовували табір, за допомогою якого можна було відбивати атаки переважаючих сил ворога. Згадаймо Боюлана: «Найбільш уміло і майстерно вони б'ються у таборі, під захистом возів (козаки дуже вправно стріляють із рушниць, своєї головної зброї)...». І далі: «...сотня цих козаків, добре отаборившись, не боїться тисячі поляків чи навіть тисячі татар» [2, 27]. Але на барельєфі табору немає, хоча саме він був основним бойовим порядком козацької піхоти. Використовуючи його, козаки щільним мушкетним вогнем могли зупинити кавалерію ворога, що й зумовлювало результат битви – так було у боях під Корсунем, Пилявцями, Зборовом. Стіна мушкетного свинцю зупиняла і розпорошувала хвилю польської кавалерії. Під обстрілом із козацьких мушкетів ворожа кіннота дуже часто відступала з великими втратами.

У той же час європейська піхота робила по-іншому. Для боротьби з ворожою кіннотою на відкритій місцевості вона шикувалася у спеціальний стрій, що складався з

мушкетерів та пікінерів, які взаємодіяли між собою. Після того, як мушкетери робили останній постріл, їх місце на полі бою займали пікінери, що мали металеві обладунки та довгі пики. Враховуючи це, можливо припустити, що автор барельєфу, зображуючи козаків, міг «вишикувати» їх саме у мушкетерський стрій, який використовували у Європі.

До речі, іноді і європейська піхота намагалася замість пікінерів використати щільний обстріл ворожої кавалерії, як це робили козаки. Наприклад, у 1658 році у битві під Варшавою шведські мушкетери за допомогою перехресного вогню знищили та розпорошили декілька тисяч польських гусар.

Щодо ж до кількості шеренг козацького строю на барельєфі, то відомо, що в Європі, в той же час, на театрах воєнних дій використовувалася лінійна тактика – ведення бою в лінійних бойових порядках із рівномірним розподіленням військ по фронту. Глибокі шиккування починають замінюватися витягнутими вздовж фронту, які, поперше, були менш вразливими для вогню противника, а по-друге, найбільш ефективними з точки зору використання вогнепальної зброї [3, 14]. Тактика військ зводилася, в основному, до фронтального зіткнення. Піхота шикувалася у декілька ліній, одна за однією, що дозволяло одночасно вести вогонь з найбільшої кількості рушниць. Перша шеренга давала залп, відходила назад у проміжки між солдатами інших ліній, ставала за останню шеренгу і починала перезаряджати мушкети. Друга лінія в цей момент робила крок уперед, цілилися і давала залп, потім повторювала дії першої. Третя лінія діяла аналогічно до першої і другої, потім – четверта і т. д. Поки усі шеренги робили по першому пострілу, перша лінія вже встигала підготуватися до другого. Таким чином, мушкетерський підрозділ, незважаючи на повільність заряджання, підтримував неперервний вогонь. При наступі іноді робили навпаки – перша шеренга виходила уперед і, залишаючись на місці, давала залп, друга виходила з-за її

флангів, шикувалася перед першою і робила свій залп. Потім це повторювали інші шеренги. Цей спосіб ведення вогню отримав назву «кара коле» («рух равликом») і протримався у Європі до середини Тридцятирічної війни. Як і всі інші шиккування, «кара коле» мав свої недоліки. Головним серед них був непевний психологічний стан солдат під час бою, які були у задніх шеренгах. При потужному натиску ворога вони починали нервувати, і, не чекаючи коли перед ними звільниться фронт, стріляли поверх голів солдат перших шеренг. Особливо часто такі випадки були у разі відсутності перед мушкетерським шиккуванням польових укріплень.

Тобто європейці недолік скорострільності компенсували кількістю рядів стрільців. Але досягнути результату можна було тільки завдяки дуже наполегливим тренуванням. З часом скорострільність зброї зростала, відповідно скорочувалася глибина шиквань. Результат бою вирішувався потужністю вогню піхоти. До XVIII століття включно давалося декілька залпів (а то й менше), після чого переходили до холодної зброї.

Навіть якщо припустити, що козаки виходили в поле і шикувалися для зустрічі кінноти (а не відбивали її наступ у таборі,

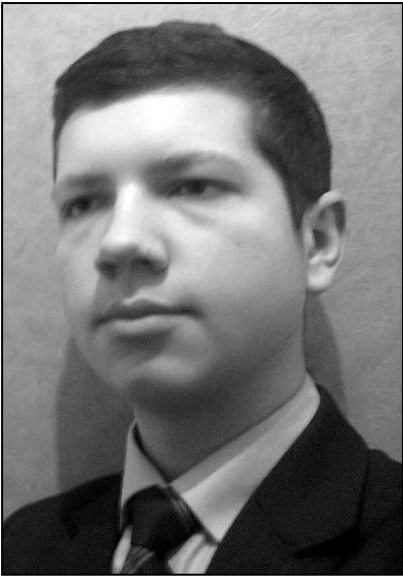
як це було насправді), то вони не змогли би постійно, протягом кількох століть свого існування використовувати шиккування з глибиною строю три шеренги. Кількість шеренг повинна була залежати тільки від швидкості заряджання зброї, поширеної у певний період, як це і відбувалося в Європі. Про це свідчить і зображення на тому ж барельєфі трохи вище ліворуч польського війська, що має, як мінімум, вдвічі більше шеренг. Навряд чи польська армія середини XVII ст. мала на озброєнні настільки старі зразки мушкетів, що була би змушена збільшити глибину свого шиккування у порівнянні з козацьким в декілька разів. До речі, якщо ретельно розглянути козацький стрій на барельєфі, то можна побачити, що він має не три, а, як мінімум, чотири шеренги.

Таким чином, термін «батовий» можна використовувати лише як назву підрозділу, який має певну кількість козаків (щось на зразок сучасної «роти»), не визначаючи при цьому кількість його шеренг та спосіб використання вогнепальної зброї. «Батовий» же стрій, опис якого зустрічається в сучасних наукових дослідженнях, в такому вигляді скоріше за все взагалі не існував. У будь-якому разі тема потребує подальшого дослідження.

ДЖЕРЕЛА

1. О правильном пользовании мушкетами для молодых и неопытных солдат [Електронний ресурс]. – 1607. – Режим доступу: <<http://www.rondash.ru/history/wapenhandelighe.html>> (5.11.12). – Назва з екрана.
2. Боплан Г. Л. Опис України. – Львів : Каменяр, 1990. – 301 с.
3. Жук А. Б. Винтовки и автоматы / А. Б. Жук. – М. : Военное издательство, 1988. – 224 с.
4. Крип'якевич І., Гнатевич Б. Історія українського війська: в двох частинах / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич. – Частина І. – К. : Пам'ятки України, 1993. – 288 с.
5. Маркевич М. История Малороссии. – М. : Типография Августа Семена при Императорской Медико-Хирургической Академии, 1842. – Т. 1. – 407 с.
6. Словарь української мови: в 4-х т. / упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. – К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1958. – Том 1. – 494 с.
7. Словник української мови / Інститут мовознавства імені О. О. Потебні АН УРСР. – Т. 1. А-В. – К. : Наукова думка, 1970. – 800 с.
8. Українське козацтво. Мала енциклопедія. – К. : Генеза, Запоріжжя : Прем'єр, 2002. – 568 с.
9. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків / Д. І. Яворницький. – У трьох томах. – Т. І. – К., 1990. – 592 с.
10. Яворницький Д. І. Словник української мови / Д. І. Яворницький. – Т. 1. А-К. – Катеринослав : Слово, 1919. – 112 с.

ПРЕЛЮДІЯ ВЕЛИКОЇ ДРАМИ: БИХІВСЬКА БИТВА 1702 РОКУ

Ігор ТУРЕЙСЬКИЙ,
історик, м. Київ

Турейський Ігор. Прелюдія великої драми: Бихівська битва 1702 року.

Стаття присвячена подіям Північної війни (1700-1721 рр.), зокрема маловідомій Бихівській битві 1702 року, яка стала першою, у якій українські козаки воювали один проти одного.

Ключові слова: Бихівська битва, Північна війна, козаки.

Турейський Игорь. Прелюдія великой драмы: Быховская битва 1702 года.

Статья посвящена событиям Северной войны (1700-1721), в частности малоизвестной Быхивской битве 1702 года, которая стала первой, в которой украинские казаки воевали друг против друга.

Ключевые слова: Быховская битва, Северная война, казаки.

Turejski Igor. Battle in 1702 under Bykhov.

The article is devoted to the events of the Great Northern War (1700-1721). In particular, the little-known battle in 1702 under Bykhov. This was the first, in which Ukrainian Cossacks fought against each other during the aforementioned war.

Key words: Byhiv battle, Northern War, Cossacks.

Долю багатьох народів нерідко вирішували війни. Саме такою стала Північна війна 1700-1721 років. Її значення у долі народів Європи важко переоцінити, адже саме ця війна вивела Московію на світову арену. Великий внесок у цей процес зробила й Україна, що перебувала під протекцією Московської Держави.

Ще за часів Івана IV Московія прагнула вийти до Балтики й вела Лівонську війну (1558-1583 рр.), але зазнала у ній поразки.

Новий конфлікт у 1700 році розв'язав Петро I. Військовий потенціал, талан командирів та величезні втрати у живій силі супротивника дозволи йому утвердитися на Балтійському морі й «відкрити вікно у Європу».

Гетьманщина з часів Переяславської ради 1654 року була залежною від Московії, тому й у війні мала підтримувати московського царя й його інтереси – зовсім далекі від інтересів українців. Українські козаки були змушені воювати у Прибалтиці та Польщі далеко від рідних країв, без відпочинку й у незвичних кліматичних умовах. Варто зауважити, що їх роль у війні є досить значною і заслуговує на увагу (особливо на початковому етапі Північної війни 1700-1721 років). Цей етап ще називають Малою війною.

Серед багатьох битв, у яких брали участь українські вояки, яскраво вирізняється Бихівська битва, яка відбувалася з 27 липня по 12 жовтня 1702 року на території сучасної Білорусії (м. Бихів, Могилевська область). Вона вирізняється тим, що на двох протидіючих сторонах боролися українські козаки – ті, що воювали за гетьмана Мазепу та Петра I, та ті, що вирішили підтримати литовського гетьмана-магната Я. Сапегу, який був прибічником шведського короля Карла XII.

Ця яскрава політична та військова подія не була достатньо висвітлена на сторінках української історії.

Актуальність цієї статті зумовлена й тим, що Північна війна стала доленосною для України, тому вивчення фактів, пов'язаних

з участю в конфлікті козацтва, є важливим об'єктом дослідження для сучасної історичної науки.

Мета статті – у визначенні особливостей Бихівської битви в політичному контексті тодішніх подій та у висвітленні цієї події у світлі міліарної історії.

Восени 1699 року між Августом II від Польщі та Саксонії, Фрідріхом IV від Данії та Петром I від Московії була створена коаліція проти Швеції.

9 серпня 1700 року Петро I оголосив війну Швеції і вже з перших місяців став максимально використовувати для далеких походів на північ козацьке військо, яке було й без того втомлене щорічними виправами у Крим.

Зокрема, найактивнішу участь козаки Гетьманщини брали у військових діях у Прибалтиці – у так званій Малій війні (грудень 1700 – жовтень 1702 р.) [4].

Першим у похід до Лівонії на допомогу польському королю Августу II рушили козацькі полки на чолі з наказним гетьманом, полтавським полковником І. Іскрою [10]. Але 8 вересня облога Риги була знята, і тому козаки не змогли долучитися до бойових дій.

Частина козаків Ніжинського полку під командуванням наказного полковника Л. Шраменка рушила у напрямку Великого Новгороду. Подальша доля загону невідома. Саме в цей час Петро I організовував свою 35-тисячну армію для облоги Нарви (з 9 вересня до 14 жовтня 1700 р.) і нагально потребував підкріплення. Тож найвірогідніше, що незначні козацькі загони увійшли до складу московських військ [4].

Водночас на Гетьманщину прийшов новий указ Петра I: направити в Прибалтику 10-тисячне військо на чолі з гетьманом. Але ще до походу надійшов наказ про відміну виступу, замість того необхідно було спорядити 12 тисяч козаків на допомогу основним силам московитів, що направлялися під Нарву.

На цей раз Мазепа призначив наказним гетьманом свого племінника – ніжинського

полковника Івана Обидовського. Він вирушив на війну з Ніжинським (3000 козаків), Київським (понад 1000), Чернігівським (4000), Полтавським (2000), Стародубським (більше 1000), Миргородським (1000) і Прилуцьким (500) полками, а також з двома компанійськими (Пашковського та Степановича – всього 1000 компанійців) і двома сердюцькими (Чечеля і Шульги – всього 1000 сердюків) полками [11, 194].

Військо Гетьманщини за царським наказом від 28 листопада 1700 року розташувалося в Пскові, Гдові і в Печерському монастирі.

Загони козаків здійснювали рейдові операції зі знищення продовольчих баз шведів, повинні були розпорошити їхні сили для охорони кордону, а також проводили успішні вилазки проти шведів в Естляндії і Ліфляндії.

Разом із тим, козаки потерпали від холоду і нестачі їжі, несправедливого ставлення московського командування.

На початку 1701 року помер Обидовський, і козацьке військо повернулося на Україну. Лише обидва охотницькі полки й невелика частина козаків залишилися в Печерах, незабаром відбивши напад на них шведського загону полковника Шліппенбаха. Сам Карл XII немовби сприяв цим заходам Петра. Ідучи проти Августа II, Карл залишив для захисту північної Прибалтики порівняно невеликі сили. Цю помилку Карла XII використав Петро і московське військо, і вже в 1701 року почало завдавати шведам дошкульних ударів.

Прибалтійські та польські проблеми вирішувалися головним чином козацькою кров'ю. Загін Бороховича, дійшовши до Пскова, отримав завдання йти на допомогу польсько-саксонському війську, що стояло під Ригою. Там бойова ситуація складалася невдало: польські та московсько-козацькі війська зазнали кілька поразок. Сімнадцятитисячний корпус у складі Миргородського, Полтавського, Лубенського, Переяславського і двох компанійських полків під

командуванням Данила Апостола був розкиданий у підпорядкування московським генералам. Півтори тисячі козаків Полтавського полку та 400 компанійців перебували в підпорядкуванні Шереметьєва-молодшого, 2660 козаків, сердюків та запорожців – в полковника Айгустова. У вересні-жовтні у них було кілька зіткнень зі шведами.

Особливо добре проявила себе в складі московських військ кіннота Апостола у кінці грудня 1701 року в бою зі шведським загоном Шліппенбаха. Тоді було знищено 3000 шведів. Козаки і московити понесли втричі менші втрати [11, 198].

На початку 1702 року Апостол, залишивши два компанійські полки для охорони Псковського повіту, повернувся на Україну [13].

На цьому й закінчилася для українців «Мала війна», але деякі козацькі частини залишалися у Прибалтиці й діяли там до середини 1703 року. А в 1704 році московське військо зайняло місто Дерпт (Юр'єв), а 9 серпня того ж року була взята Нарва. Отже, вся Інгрія і вихід до Балтики перейшли у руки Московії [10].

Тим часом у Речі Посполитій точилися політичні перипетії – польський король Август II, він же й саксонський курфюрст, перший у Північній війні розпочав бойові дії проти шведів. Але розпочав цю війну без дозволу сейму, плануючи спочатку діяти саксонськими військами, а пізніше втягнути в конфлікт Річ Посполиту – одвічну суперницю Швеції у Прибалтиці та на Балтійському морі. Ввівши у Литву саксонські війська, король оточив Ригу, розпочавши цим війну. Такі кроки короля викликали досить неоднозначну оцінку серед шляхти: одні вважали, що війна зі Швецією необхідна як для військового, так і для економічного зростання країни, а інші були обурені самодержавною політикою Августа і виступали проти промосковської політики короля.

Однак ці розбіжності спалахнули з новою силою у 1702 році, коли шведська армія отримувала блискавичні перемоги над поль-

сько-саксонськими військами. Були зайняті Варшава та Краків, велика територія опинилася під контролем шведів. Ці події змусили чимало шляхти відвернутися від Августа та спричинили остаточний розкол суспільства на тих, хто підтримував Августа II і союз з Московським царством, і тих, хто підтримував союз із Швецією [30].

У 1704 році позиції короля у Польщі ослабли. У січні у Варшаві під пильним наглядом шведських військ розпочався сейм, очолений примасом Радзівеським. На ньому було оголошено, що «Август саксонський курфюрст не здатний носити польську корону» [23]. А у червні того ж року королем було обрано Станіслава Лещинського.

Політичні перипетії точилися й у Великому Князівстві Литовському, (далі по тексту – ВКЛ). Але почалися вони ще до початку Північної війни. У Литві та Білорусії магнатські роди одвічно боролися за гегемонію у країні. На початку 1690-х років абсолютного панування домогся могутній магнатський рід Сапег. Представники цього роду займали майже всі вагомі державні посади й своєю впливовістю могли навіть посперечатися із самим королем. За це їх зненавиділа уся литовсько-білоруська шляхта. По смерті короля Яна III Собеського панувало безвладдя (1696-1697 рр.), під час якого Сапег намагалися ще більше зміцнити свої позиції. Але тепер їм протистояла велика кількість шляхти: Радзівілі, Паци, Вишневецькі, Огінські. Протистояння переростало у громадянську війну. На деякий час її призупинив король Август II [2]. У 1700 році через відсутність королівських військ, що були втягнуті у Північну війну, Сапег вирішили знову позмагатися за свою гегемонію [20]. Але 18 листопада 1700 року наймані війська Сапег були вщент розбиті опозиційною шляхтою у битві під Олькеніками [29]. Сапег втратили свою впливовість і посади, почали шукати заступників для повернення своїх позицій. Такими виявилися шведи на чолі з королем Карлом XII.

Їхні супротивники вбачали своїм покровителем Августа II та його союзника Петра I. У 1702 році Сапег дещо зміцнили свої позиції за рахунок перемог шведської армії, зосередивши війська у власних маєтках-фортецях. Литовсько-білоруська шляхта звернулася за допомогою до Петра I [28].

Цар відгукнувся на звернення, бо вбачав власні вигоди, в тому числі і вплив на внутрішні справи Литви. Кроком підтримки став наказ гетьманові Мазепі відіслати війська для захоплення Бихівської фортеці.

Отже, безпосередніми причинами Бихівської битви 1702 року стали: стратегічна важливість фортеці, зміцнення військових позицій роду Сапег, а також бажання Петра I посилити антишведський вплив у ВКЛ.

Перед розкриттям самої суті битви є доцільним з'ясувати питання участі у ній конкретних війська та їх командирів.

Тож військо Речі Посполитої перебувало під командуванням старости мазирського Михайла Халецького. М. Халецький (12.11.1679 – 24.01.1715), обозний ВКЛ, син Кароля Казимира X і Маріанни Огінської [9], належав до найбільших прихильників Августа II. Був учасником громадянської війни у ВКЛ.

Халецький очолював коронні війська, в яких нараховувалось 6000 жовнірів. Відомо, що військо складалося здебільшого з кінноти (драгунів), а також мало у своєму складі «хоронгву одну сердюков» [16], тобто піхотні частини.

Також з-під Смоленська прибув генерал майор Б. Корсак зі смоленською, бельською, ростиславською шляхтою та загоном рейтарів [3, 568].

Війська України-Гетьманщини були під проводом наказного гетьмана М. Міклашевського.

Міклашевський Михайло Андрійович (1640-1706 рр.) – виходець з Правобережної України, військовий товариш (1671-1675 рр.), глухівський городовий отаман (1675-1677 рр.), ніжинський полковий осавул (1679-1682 рр.), генеральний хорунжий (1682), генеральний

Полковник Міклашевський

осавул (1683-1686 рр.), стародубський полковник (1689-1706 рр.). У 1702 році призначений І. Мазепою наказним гетьманом [26].

Очолював козацьке військо з 12 000 чоловік. Військо складалося з полків: Стародубського – полковник М. Міклашевський, Прилуцького – полковник Д. Горленко, Лубенського – полковник Д. Зеленський, Ніжинського – полковник Л. Журахівський, Гадяцького – полковник Ф. Борухович. Також під Биховом були війська (2500 чоловік) під проводом знатного військового товариша Т. Радича, які склалися з 1000 козаків стародубського полку та 1500 козаків охочекомонного полку [8]. Відомо, що у складі війська були й правобережні козаки від С. Палія [23] у кількості 200 чоловік [10].

Слід згадати й причетність до подій військового інженера Фрідріха Кенігсека – фахівця гарматної справи, вихідця з Пруссії [12].

Проти коронних польських та козацьких військ у Бихівській битві вели боротьбу

війська Яна Казимира Сапег. Очолював їх Миколай Біздюкевич (Белезюкевич, Більдзюкевич, Білдзюкевич, Bildzuk) – парнавський підкоморний, «*партизант шведський*» [22, 44].

Війська, що перебували у Бихівській фортеці, нараховували близько 4000 чоловік і ще 1500 усілякого «зброду». Військо складалося з найманців та прошведськи налаштованого шляхетського ополчення. У складі найманців були кінні хоругви волохів і драгунів, а також наймані хоругви угорських та німецьких піхотинців [27]. У складі гарнізону були й запорізькі козаки (150 чоловік), представлених у вигляді кінної та піхотної хоругви [26]. (Цю цифру не можна вважати точною, запорізького регіменту могло бути в й більше – прим. Т. І.). У розпорядженні гарнізону було близько 30 гармат. Губернатором міста Бихова був обер-лейтенант Якоб Деро.

Бихів вперше згадується у літописах XIV століття. Ще з середини XVII століття місто належало роду Сапег. В кінці XVI – на початку XVII століття гетьман Великого князівства Литовського К. Ходкевич, а потім Сапега перетворюють Бихів у потужну фортецю – одну з кращих на території Білорусі. Величезний 800-метровий земляний вал з бастіонами, рavelінами і ровом у вигляді півкола надійно охороняв Бихів і набув йому слави неприступної цитаделі. Ядром оборони міста був палацово-замковий ансамбль, побудований Сапегами на початку XVII століття. Оббудований земляним валом з бастіонами, замок мав комплекс кам'яних житлових і господарських будівель. Від міста його відокремлював рів з підйомним мостом. Із західної сторони по кутах замку стояли вежі. З півночі підступи до замку перекривав кам'яний костел, оточений кам'яними стінами з невеликими кутовими вежами, з північного заходу – кам'яною синагогою. Зі сходу оборону міста забезпечувало Дніпро [27].

Датою початку облоги вважають 27 липня 1702 року. Петро І наказав Мазепі надіс-

лати війська на допомогу мазирському старості Халецькому, війська якого вже перебували біля міста-фортеці, але не наважувалися розпочати штурм [26]. Особисто Мазепа вирушити у похід не зміг й залишився у Батурині «для обереження Малороссии от внезапного нашествия неприятельского» [18]. Наказним гетьманом було призначено стародубського полковника М. Міклашевського. У серпні козацьке військо підійшло до міста, але зустріли опір від сапезьких військ під командуванням Биздюкевича. Значно чисельніші гетьманські війська завдали поразку сапезцям [15], останні з котрих відступили до Бихова і збільшили його гарнізон до 4000 чоловік. Це виявилось першою помилкою Міклашевського, яка передбачала ускладнення і кровопролитність штурму. З'єднавшись з військами регіментаря Халецького і маючи об'єднане вісімнадцятитисячне військо, козацькі війська розпочали штурми міських укріплень [5].

Перші спроби заволодіти містом успіху не принесли, були кровопролитними і марними. Міклашевський повідомляв Мазепу про невдачі війська. У вересні на допомогу гетьманцям був відсланий військовий інженер артилерійської справи Ф. Кенігсек а також значний артилерійський арсенал. Тепер військо мало близько 100 гармат [17]. Масові обстріли руйнували могутні мур та укріплення, завдавали великих втрат гарнізону, «многое строение Быховское в разорение превратилось...» [16, 947]. Це вдалося завдяки військовому генію інженера Кенігсека. Під час одного з обстрілів був поранений Біздюкевич, «который сими времени зело есть болен, когда из галанки (тип гармати – прим. Авт.) от прилуцких шанцов пушечное ядро в палатах Сапезских стену проломив г-на Билозикевича во иных будучи кирпичем ушибл» [16, 947].

Великі втрати гарнізону, руйнування укріплень, поранення командира призвели до капітуляції міста-фортеці. Представником від губернатора, усього биховського населення та воїнства виступив підचाший

Макет Бихівського замку

Зінкевич. Були підписані мирні договори між командуванням об'єданого війська та представниками бихівської спільноти.

12 жовтня була припинена облога [26] (за іншими даними – 5 жовтня) [15]. Місто присягнуло на милість польського короля Августа II. Війська Халецького не брали активної участі у штурмі, але за наступним прорахунком Міклашевського були допущені до міста і взяли клятву вірності королю Речі Посполитої з міщан Бихова [7].

Згідно з договорами, козацьке військо поверталось до України, залишивши великий загін біля Бихова. Місто-фортеця опинилася під контролем коронних військ Речі Посполитої. Цю подію можна назвати великою поразкою Сапег, які остаточно втратили свої позиції у державі. На жаль, ці політичні вигоди були завойовані козацькою кров'ю.

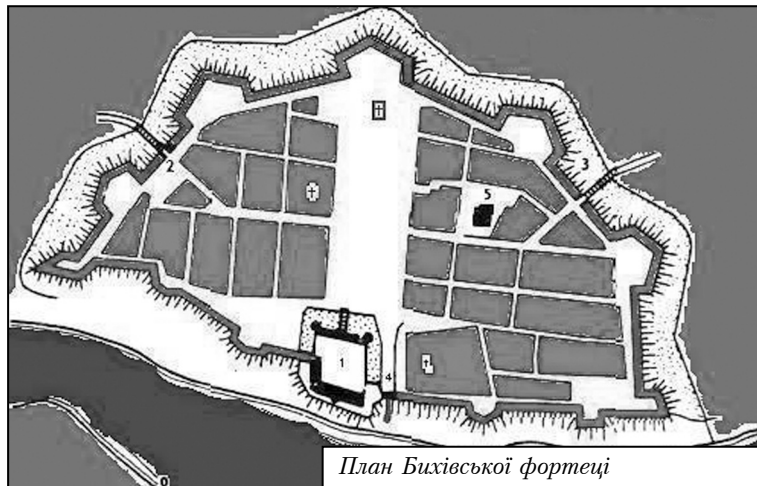
Про втрати військ у битві відомо дуже мало. Козацькі війська втратили 200 чоловік вбитими (серед них 2 сотники) і стільки ж – пораненими. Відомо, що війська Халецького активної участі у битві не брали, і тому й втрати їх були незначні. Військо, що роз-

ташовувалось у Бихові, понесло великі втрат, адже після капітуляції фортеці з неї вийшло лише 3 хоругви, та й ті – неповні.

Варто сказати про помилки Міклашевського, які спочатку призвели до збільшення ворожого гарнізону, а пізніше віддали кров'ю здобуту фортецю під владу Речі Посполитої, а не під владу московського царя. Стародубський полковник пояснював це тим, що така була воля міщан. Іншої ж думки був Мазепа: «Зело гневен есмь на полковника стародубского наказного моего, что не усыпною денною и ночью войск его величества regimentу моего малороссийских работою и трудами и уроном людей... понеже при Халецком regimentаре мало было людей, и то конные, которые только на речи и смотрели... а он Халецкий хоть бы и 10 лет стоя добывал той крепости, то не возмог бы достати оной, как и сами биховцы в осаде будучи говорили и писали что не сдались бы Халецкому, да и ныне тоже твердят» [16, 944].

У складі биховського гарнізону були запорізькі козаки. Ця обставина є певною родзинкою битви, адже вперше у Північній війні козаки воювали з козаками.

Зацікавлює, насамперед, чому козаки зробили такий крок – пішли на службу до прихильника власних ворогів. Які обставини спонукали їх до цього?

План Бихівської фортеці

По-перше, козацькі війська, які потрапили у Прибалтику, жили несолодко. Погане забезпечення українських військ, невміле керування ними московським командуванням, великі втрати серед козацтва, а також використання їх як допоміжної робочої сили продовжували стимулювати масові переходи українців на бік Шведського королівства, а також самовільне повернення козаків до України [14].

Після перемоги московсько-козацьких військ над загонами Шліппенбаха під Ерестфером у грудні 1701 року розпочався розподіл трофеїв і вручення нагород. Переможців Олександр Меншиков обдарував 13 лютого 1702 значними нагородами. Так, Борис Шереметєв отримав орден св. Андрія Первозванного і чин генерал-фельдмаршала, московські офіцери – золоті медалі, солдати – по срібному рублю.

І хоч козаки під началом Д. Апостола зіграли важливу роль у цій битві, вони мали обмежитися лише контрибуціями в Естландії і Ліфляндії. Але і з ними вийшов конфуз.

Як повідомляли полковники Мазепі, московити відбирали у них трофеї і тому «едва ли кто вперед из наших, услышавши от товарищей в таком доброхотстве, захочет идти в эту царскую службу, разве с понуждением и насиліем» [11].

Ця подія, мабуть, стала відправною точкою масового дезертирства козаків на бік шведів, тобто – у найманці до магнатів Сапег, які були зацікавлені у наборі вояків. Запорожці перейшли до сапезького війська, вертаючись у кінці 1701 року зі служби під Ригого та Псковом [19].

Першопричиною переходу було скрутне економічне становище і несправедливість до козаків. Тому пошук підзаробити військовим промыслом і

привів їх до Бихова. Але не тільки скрута змушувала приймати такі рішення. Такі дії козаків, в першу чергу, обурили литовську шляхту, яка боялася посилення свого одвічного ворога – Сапег, і тому звернулася до царя з проханням усунути українців з території Литви. 9 січня 1702 року Петро I видав наказ до козаків, що перешли на бік шведів: «...Нам, великому государю, слышать о том прискорбно, однако ж мы вас, атаманов и козаков, и все посольство увещеваем, дабы вы, припоминая Бог и крестное наше целование и службы ваших предков и отечество свое, возвратились в дома свои без всякого сомнения, а наша великого государя милость никогда от вас отъемлема не будет. Кто же сию милость презрит и по-прежнему в дом свой не возвратится, и те лишены будут нашей царской милости и воспримут смертнфую казнь, и отчество их и наследие в вечном проклятии да пребудут ...» [23, 35-36].

Про участь українських козаків у військових діях на боці Швеції чи її прибічників з 1701 по 1702 рік історії відома лише Бихівська битва 1702 року. Після перемоги у ній козацько-польського війська частина козаків потрапила в полон й прибула до Батурина. Гетьман Мазепа був розлючений і хотів їх стратити, але за них заступилася уся козацька старшина, що була під Биховом, адже обіцяла усім полоненим життя.

Деякі козаки (не менше 1000 чоловік), що перебували під командуванням Т. Радича, відмовилися від штурмів Бихова, бо знали, що там є їхні побратими – запорозькі козаки [26]. Розгніваний цар Петро I наказав Мазепі вжити заходів з усією суворістю військового закону. Головні ініціатори заколотів були страчені, інші підкорилися і були відіслані під Смоленськ, «чтоб они

никогда не возвращались в малороссийские города для смущения добрых людей» [26]. Напевно, така ж доля спіткала й бихівських бранців, які були змушені стати простими селянами і жити на чужині.

Бихівська битва 1702 року зіграла свою роль для всіх учасників Північної війни. Насамперед, визначальною вона стала для народів Литви та Білорусії. Битва вирішила політичну спрямованість ВКЛ, звісно, в бік царя Петра I та Августа II.

За цими військово-політичними перемогами залишалася незавидною доля України. «Вперше в Північній війні українські козаки підняли зброю один проти одного. Відбулася прелюдія майбутньої великої драми, що мала для України тяжкі наслідки» [1].

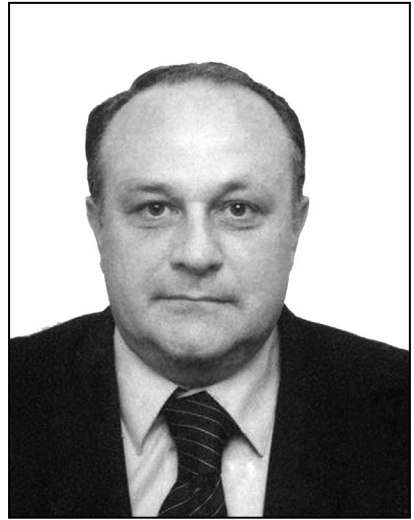
Коли брат підіймає руку на брата – це завжди трагедія. Хоча українські козаки нерідко боролися один проти одного чи то у ворожих арміях, чи то в часи Великої Руїни, але саме Бихівська битва стала кривавою трагедією українського народу.

Невдовзі Північна війна обернулася страшною драмою для всієї України. Їй не тільки через кровопролитні бойові дії. Після виступу гетьмана Івана Мазепи та частини козаків, що його підтримали, за звільнення від московської тиранії, царськими військами було жорстко зруйновано гетьманську столицю Батурин. А після поразки у Полтавській битві 1709 року, в якій козаки І. Мазепи були задіяні на стороні шведської армії, а на боці московської армії воювали козаки, призначеного Петром I гетьмана І. Скоропадського, Україна-Гетьманщина втратила свою державність і була на довгі століття підкорена Російською імперією.

ДЖЕРЕЛА

1. Борисенко В. Й. Курс української історії : 3 найдавніших часів до XX століття. – 2-ге вид.: Навч. посібник. – Либідь, 1998. 616 с.
2. Величко С. В. Літопис. Т. 2. / Пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1991. – 642 с.
3. Військові кампанії доби гетьмана І. Мазепи в документах. Упоряд. Павленко С. О. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2009. – 602 с.
4. Горобець С., Рябцев В. До історії участі українських козаків у військових подіях початкового етапу Північної війни (1700-1702 рр.).
5. Історія русів / Укр. пер. І. Драча; [Передм. В. Шевчука; Прим. Я. Дзири, І. Дзири; Іл. О. Шганка]. – 2-ге вид. – К.: Веселка, 2003. – 366 с., іл.
6. Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. – К.: Україна, 2003. – 240 с.
7. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. – К.: Т-во «Знання» України, 1992, – 192 с.
8. Літопис Самовидця. видання підготував Я. І. Дзира. – Київ: «Наукова думка», 1971. – 208 с.
9. Мищик Ю. Халецькі – Провідний шляхетський рід Речицького краю у XVII – XVIII ст..
10. Оглоблин О. – Гетьман І.Мазепа та його доба. 2-ге видання доповнене. Нью-Йорк – Київ. – Львів – Париж – Торонто, 2001.
11. Павленко С. О. Іван Мазепа. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – 315с.
12. Павленко С. О. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – 2-ге видання К.: Вид. дім «КМ Академія», 2009. – 602 с.
13. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1726 рр.: Наукове видання. – К., Темпора, 2006. – 280 с.
14. Чухліб Т. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. – 616 с.
15. Бантыш-Каменский Д. Н. – История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. Изд. 4-е, печатано с 3-го без изменения. – Санкт-Петербург; Киев : Южно-Русское книгоиздательство Ф. А. Иогансона, 1903. – 609 с.
16. Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. Т. 1 Владимир.: Типо – Литография Губернского Правления, 1908.
17. Костомаров Н. И. Мазепа. – М., 1882.
18. Маркевич Н. История Малой России, – Т. II. – Москва, 1842.
19. Письма и бумаги Петра Великого. Т. 2 (1702 – 1703) – СПб.: Гос. Типография, 1889.
20. Полное собрание русских летописей. Т. 35. – Летописи Белорусско – Литовские – М.: Наука, 1980.
21. Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – Типография Г. Т. Корчакъ-Новицкого. – Киев, 1888.
22. Симоновский П. И. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах. – М., 1847.
23. Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Книга первая. – Ч. 2. – М., 1859.
24. Широкопад А. Б. Северные войны России – Под общ. ред. А. Е. Тараса. – М.: ООО «Издательство АСТ»; – Мн.: Харвест, 2001. – 848 с.
25. Шкваров А. Петр I и казаки. – СПб: Алетей, 2010. – 456 с.
26. Яворницкий Д. И. История запорожских казаков. Т. 3 / Академия наук Украинской ССР. Издательство: Наукова думка, 1990, – 560 с.
27. Енцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т.2. Беліцк – Э 68 Гімн / Беларус. Енцыкл; Рэдкал.: Б. І. Сачанка (гал. рэд) і інш.; Маст. Э. Э. Жакевіч – Мн.: Бел. Эн, 1994. – 537с. іл.
28. Сагановіч, Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII ст. – Мн.: Енцыклапедыкс, 2001. – 412 с.
29. Balinski M., Lipinski T. – Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym. – Т. 3. – Warszawa, 1846.
30. Gierowski A. Historia Polski. 1505–1764. 2.v. – Krakow, 1983.

ГАЙДАМАЦЬКІ ФОРМУВАННЯ У БОРОТЬБІ ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ (1917-1921 РР.)

Юрій КАЛІБЕРДА,
кандидат історичних наук,
завідувач кафедри гуманітарних дисциплін
ДФ ВМУРоЛ «Україна», м. Дніпропетровськ

Калиберда Юрій. Гайдамацькі формування у боротьбі за українську державність (1917-1921).
У статті розглядається історія створення та бойовий шлях гайдамацьких військових формувань, які у 1917-1920 роках воювали у складі Української армії за державну незалежність України.

Ключові слова: Армія УНР, Гайдамацькій Кіш Слобідської України, Гайдамацький кінний полк ім. К. Гордієнка, Кінно-Гайдамацький курінь імені Кармелюка, гайдамацький курінь.

Калиберда Юрий. Гайдамацкие формирования в борьбе за украинскую государственность (1917-1921).

В статье рассматривается история создания и боевой путь гайдамацких военных формирований, которые в 1917-1920 годах воевали в составе украинской армии за государственную независимость Украины.

Ключевые слова: Армия УНР, Гайдамацкой Кош Слободской Украины, Гайдамацкий конный полк им. К. Гордиенко, Конно-Гайдамацкий курень имени Кармелюка, гайдамацкий шалаш.

Kaliberda Yuri. Haidamatsky formation in the struggle for Ukrainian statehood (1917-1921).

The article deals with the history of creation and battle your way Gaidamak military units that fought in the years 1917-1920 in the Ukrainian army for independence of Ukraine.

Keywords: Army UPR, Haidamatsky Kish of Sloboda Ukraine, Haidamak cavalry regiment them. K. Gordienko, Horse-Haidamak hut behalf Karmelyuk, Haidamak tent.

Гайдамаки (від тур. *haydamak* – бродник, кочівник, розбійник) – самоназва учасників національно-визвольної боротьби українського народу проти польського гніту, які у XVIII столітті діяли на території Правобережної України.

Через два століття гайдамацький рух як історичне та національно-військове явище знайшов своє закономірне продовження та відіграв важливу роль у боротьбі за українську державність у XX столітті, а його учасники стали символом Української революції 1917-1920 років.

Лютнева буржуазно-демократична революція 1917 року в Росії, розпад Російської імперії та постання 3 березня 1917 року в Києві Української Центральної Ради на чолі з М. Грушевським призвели до пробудження національних почуттів українського народу, який приступив до розбудови власної держави.

Український військовий рух, який на той час охопив мільйони українців – вояків російської армії, став міцним підґрунтям для створення основ національної армії майбутньої Української держави.

«Гайдамаки, – пише на сторінках першого тому Енциклопедії Українознавства воєнний історик З. Стефанів, – назва різних

укр. військ. формацій, що постали 1917 у висліді т. зв. українізації частин рос армії або рев. шляхом, як правило проти волі рос. військ. командування. Більшість гайдамацьких частин розпоршилися під час розвалу рос. армії; деякі з них, як Гайдамацькі коші в Катеринославі й Одесі, Гайдамацькі курені в Умані й Олександрівському та Гайдамацький Курінь, зформований у Фінляндській дивізії (рос. армії), в грудні 1917 брали участь у боях із наступаючими больш. військами; розбиті з великими втратами, вони перестали існувати. Лише дві формації Г.(гайдамаків – Ю. К.) увійшли в лютому 1918 до складу регулярної укр. армії – Гайдамацькій Кіш Слобідської України і Гайдамацький кінний полк ім. К. Гордієнка» [5, т. 1, 336].

Вояки гайдамацьких формувань назавжди залишились у народній пам'яті стійкими захисниками державної незалежності України доби Визвольних змагань 1917-1921 років, мужність, звитягу та самопожертву яких вимушені були визнавати і їхні вороги.

Завданням цієї статті є спроба за допомогою різних історичних джерел та матеріалів висвітлити історію створення та бойовий шлях найбільш відомих гайдамацьких фор-

мувань, які відіграли важливу роль у створенні регулярних бойових частин Української армії (Армії Української Народної Республіки (УНР) доби Центральної Ради та Директорії, а також Армії Української Держави гетьмана Павла Скоропадського) у 1917-1921 роках.

Історія гайдамацьких військових формувань означеного періоду довгий час не піддавалася комплексному дослідженню з боку вітчизняних та закордонних дослідників.

Гайдамаки біля панцерника «Швидкий»

Окремі питання з цієї тематики порушувались на сторінках праць, статей та спогадів відомих українських військових діячів та істориків, які у переважній більшості самі були безпосередніми учасниками тих звичайних подій, а на момент їх написання та видання у 1930–60-х роках перебували за межами України [3; 4, т. 3, 177; 6-8; 11-13; 21-24].

У свою чергу, більшість радянських істориків впродовж довгих десятиліть панування радянської тоталітарної системи, слухно виконуючи замовлення панівної комуністичної пропаганди, безсоромно паплюжили імена борців за свободу і незалежність України, у тому числі старшин та вояків гайдамацьких формувань Української армії доби Визвольних змагань 1917-1921 років.

Тільки після здобуття Україною державної незалежності історія гайдамацьких військових формацій стала об'єктом досліджень сучасних вітчизняних дослідників, таких як Я. Тинченко, С. Литвин, В. Голубко, Ю. Пахоменков [18-20; 9-10; 2; 14] та ін.

Ознайомлення з історіографією досліджуваного питання дає можливість автору цієї статті, відповідно до механізму створення гайдамацьких формувань у травні – грудні 1917 року, умовно поділити їх на три групи:

Гайдамацькі формації, які виникли у результаті українізації російських частин або самочинно, без дозволу російського військового керівництва (найбільш відомі з них: Одеський та Катеринославський гайдамацькі курені, 8-й Гайдамацький полк 1-го Українського корпусу, Гайдамацький кінний полк ім. К. Гордієнка та ін.) Переважна більшість гайдамацьких підрозділів цієї групи перестала існувати у ході боїв з більшовиками під час Першої українсько-більшовицької війни 1917-1918 років.

Формування гайдамаків, які постали з добровольців на правах регулярних частин Армії УНР у грудні 1917 року (Гайдамацькій Кіш Слобідської України).

Гайдамацькі підрозділи, які під час Першої українсько-більшовицької війни 1917-1918 років спочатку були створені як повстанські відділи, а пізніше увійшли до складу Армії Української Народної Республіки (Кінно-Гайдамацький курінь імені Кармелюка).

Відповідно до цієї класифікації розглянемо більш детально історію створення та бойовий шлях гайдамацьких формувань доби Визвольних змагань 1917-1921 років в Україні.

Отже, найбільш численною була перша група гайдамацьких частин, процес виник-

Козак кінної сотні 3-го Гайдамацького полку, 1919 р.

нення яких напряму пов'язаний з українізацією тилових та фронтових частин російської армії періоду Першої світової війни.

Так, одним із перших у травні (за ін. даними – у липні) 1917 року за рішенням Українського військового клубу імені гетьмана П. Полуботка без дозволу російського військового керівництва постав Одеський гайдамацький курінь [18, 191; 23, 389]. Безпосередніми ініціаторами його створення виступила Одеська українська військова рада (голова – полковник І. Луценко, підполковник В. Поплавко, штабс-капітан Ю. Мацак, прапорщик Вербицький та ін.). Справами формування куреня клопотався завзятий український патріот ротмістр Василь Сахно-Устимович (1880-1942) [18, 191].

Курінь розташовувався під Одесою на 5-й станції, на місці колишніх таборів піхоти старої російської армії. Його основу склали українські військовики місцевих запасних полків, вояки Південно-Західного та Румунського фронтів, що перебували в Одесі на лікуванні.

За свідченням активного учасника тих подій – офіцера М. Янчевського, в якості уніформи гайдамаки спочатку використовували кубанські козачі черкески польового кольору із прошитими сріблом погонами з літерами «ГК» та з жовто-синьою стрічкою на кашкетах, а замість «гімнастюрок» – українські вишиванки. Крім того, майже всі гайдамаки голили голови та залишали на них тільки чуби – «оселедці» [24, 142].

До 20 вересня 1917 року формування загалом було завершено, і Одеський Гайдамацький курінь фактично перетворився на Гайдамацький Кіш, до складу якого входили 1-й Гайдамацький пластунський курінь ротмістра В. Сахна-Устимовича, 2-й Гайдамацький пластунський курінь капітана І. Орлова, 3-й Гайдамацький кінний курінь підполковника М. Продьма, Гайдамацька гарматна батарея та зукраїнізована учбова кулеметна команда штабу Одеського військового округу на чолі зі штабс-капітаном Ю. Мацаком [18, 191].

Як стверджує сучасний історик Я. Тинченко, у пластунських куренях було по 4 піших та по 1 кулеметній сотні, у кінному курені – 3 кінні та 1 кінно-кулеметна сотня, а на озброєнні гарматної батареї – 2 артилерійські гармати [18, 192]. Фактично ця структура залишалася незмінною впродовж всього існування цієї військової формації.

З метою подолання анархії та хаосу на півдні України одеські гайдамаки надавали допомогу більшості міст Херсонської губернії. Так, зі складу 1-го куреня першого жовтня 1917 року до Херсона було вислано кулеметний відділ з 20 кулеметами під командуванням штабс-капітана Ю. Мацака для допомоги в організації місцевого гайдамацького підрозділу [18, 193].

2-й Гайдамацький курінь контролював Вознесенськ і Тирасполь, а 1-й та 3-й курені регулярно направляли свої підрозділи до Миколаєва і Херсона. У свою чергу, щоб створити українські військові підрозділи (місцеві гайдамацькі сотні) в цих містах, зі складу 3-го Гайдамацького куреня було виділено відповідні кадри, які розташовувались у місті Олешки [18, 193]. З кінця вересня всі три курені були переміщені з 5-ї станції в казарми на 2-у станцію Великого Фонтану, де розпочалося регулярне військове навчання. Одночасно з цим підрозділи гайдамаків брали участь у патрулюваннях міських вулиць для підтримки громадського порядку.

У листопаді 1917 року після формування Генерального Штабу української армії з Києва прийшов наказ про українізацію штабу Одеської військової округи та призначення її командувачем генерала О. Єлчанінова (1874-1921) [19, 156]. Майже одночасно з цим розпочалося і формування штабу Одеської гайдамацької дивізії, оскільки існуючі курені до цього часу значно розширили свій склад.

На чолі дивізії був призначений колишній командир 49-го запасного полку полковник М. Мазуренко, а начальником штабу – майбутній воєначальник Армії УНР, підполков-

ник російського Генерального штабу В. Змієнко [18, 195; 19, 178, 262].

За планами військової реорганізації, гайдамацькі курені у складі Одеської гайдамацької дивізії повинні були розгорнутись у два полки, а кінний курінь у свою чергу мав стати кінно-гайдамацьким полком.

У листопаді-грудні 1917 року загальна чисельність Одеської гайдамацької дивізії за оцінками різних дослідників становила від 2 до 5 тис. осіб [18, 192; 2].

Гайдамацькі підрозділи взяли активну участь у переобранні Українською Центральною Радою влади в Одесі. Так, у ніч з 14 на 15 грудня 1917 року гайдамацький штаб переїхав до приміщення штабу Одеського військового округу [18, 193]. У той же час під тиском українських соціалістів через прокорнілівські настрої зі своїх посад вимушені були піти улюбленець гайдамаків ротмістр В. Сахно-Устинович та капітан І. Орлов, що негативно позначилось на моральному стані їх колишніх підлеглих. Після цих змін 1-й Гайдамацький полк Одеської гайдамацької дивізії очолив капітан Осмоловський, а 2-й полк – ротмістр М. Янчевський [18, 193-194].

Не дивлячись на те, що Одеська гайдамацька дивізія залишилася вірною Українській Центральній Раді, у грудні 1917 – січні 1918 року в її рядах поширювалася більшовицька агітація. Під час бойових дій Першої українсько-більшовицької війни 1917-1918 років її командуванню та особовому складу бракувало своєчасної та повної інформації про тогочасні події в Україні [24, 144-145].

Бойові дії з більшовиками для одеських гайдамаків розпочалися не зовсім вдало. Так, 18-23 січня 1918 року підрозділи Одеської Гайдамацької дивізії взяли участь у невдалому поході проти більшовиків в Олександрівську. У той же самий час гайдамакам вдалося успішно роззброїти загони місцевих більшовиків у самій Одесі. Але ці заходи не змогли запобігти більшовицькому повстанню у місті.

В ніч на 27 січня 1918 року 2 тис. червоногвардійців, підсилені матросами з кораблів Черноморського флоту, раптово захопили телефонну станцію та пошту, оголосивши радянську владу в Одесі. У придушенні більшовицького заколоту в місті безпосередньо взяли участь вояки 1-го та 2-го Гайдамацьких куренів силою у 1500 багнетів.

Зі спогадів командира кінної сотні гайдамаків Миколи Янчевського можна дізнатись, що 27-30 січня 1918 року вояки 2-го Гайдамацького куреня вели упорні бої з повсталими за центр міста (вул. Пушкінська, Канатна та Мала Фонтанівка), а 1-й Гайдамацький курінь – в районі залізничного вокзалу [24, 146].

Але сили були надто нерівними. 29 січня 1918 року червоногвардійці, підсилені загонами солдатів, що прибули з Румунського фронту, при підтримці артилерійського вогню з морських гармат та панцерного потягу, що перебував на залізничному вокзалі, розгорнули вирішальний наступ проти захисників приміщення Одеського військового округу.

У результаті цього наступу більшовики захопили в полон керівництво Одеської гайдамацької дивізії на чолі з полковником М. Мазуренком [18, 202].

Для більшості вояків дивізії подальша їх доля була трагічною. Після короткотривалих переговорів рештки гайдамацьких куренів, очолюваних капітаном Осмоловським та підполковником М. Продьмо, вимушені були залишити Одесу і залізницею вирушити в напрямку Балти. 1 лютого 1918 року більшовицькі війська наздігнали гайдамаків і на станції Роздільна остаточно їх роззброїли [18, 202].

Але на цьому героїчна історія одеських гайдамаків не закінчилась. Залишки Одеської гайдамацької дивізії (невеликий загін зі 150-200 вояків) разом зі своїми старшинами (М. Продьмо, М. Янчевським та Осмоловським) з боями пробилися до розташування 1-го Українського корпусу.

Разом з частинами цього корпусу гайдамаки брали участь у боротьбі з підрозділами 2-го Гвардійського корпусу, очолюваною більшовичкою Є. Бош. Згодом одеський загін гайдамаків увійшов до складу Житомирської військової залоги [18, 339].

Наприкінці січня – на початку лютого 1918 року, до підходу німецьких військ, гайдамацький підрозділ у складі Окремого Запорізької бригади брав участь у боях з Рівненським червоногвардійським загonom,

Командир сотні куреня ім. Устима Кармелюка

очолюваним В. Кіквідзе. Особливо гайдамаки відзначилися у боях за м. Бердичів 25-29 лютого 1918 року [18, 350].

Наприкінці лютого 1918 року, імовірно, вцілілі вояки одеського гайдамацького загону були включені до складу одного з полків Запорізької дивізії Армії УНР, у якому вони перебували до кінця визвольних змагань в Україні.

Крім Одеси, гайдамацькі формування існували також в Олександрівську, Катеринославі, Херсоні, Миколаєві, Умані та деяких інших містах переважно Півдня України [16, 120; 20, 9], але через брак історичних джерел та документів найбільш повно в історичній літературі висвітлена лише історія Гайдамацького куреня в Катеринославі.

Щодо часу створення, особливостей формування та чисельності цього військового підрозділу, то в працях сучасних вітчизняних дослідників існують певні розбіжності. Так, на думку вітчизняного історика Ю. Пахоменкова, Гайдамацький курінь в Катеринославі (3-й Катеринославський Гайдамацький курінь військ Центральної Ради) був створений на початку жовтня 1917 року.

На 7 жовтня 1917 року його чисельність була вже 600 осіб, а його поповнення відбувалося за рахунок відпускників та поранених вояків з міського лазарету, які після видужання не мали наміру повертатися на фронт [14, 243-244].

З цим не погоджується Я. Тинченко, який, не називаючи точної дати створення Катеринославського Гайдамацького куреня, припустив, що його основу становили добровольці-солдати 134-го Феодосійського полку, який повернувся до Катеринослава наприкінці грудня 1917 року, та місцеві патріоти – переважно студентська молодь та гімназисти [18, 84-85].

Його чисельність, на думку дослідника, на початок Першої українсько-більшовицької війни 1917-1918 років не перевищувала 300 осіб [18, 85].

У створенні цього військового формування значну роль відіграли: комендант Катеринославської залоги генерал М. Омелянчик-Павленко (1878-1952), командир Катеринославського куреня та майбутній захисник Карпатської України у 1939 році штабс-капітан С. Єфремов (1893-1966) і його рідний брат Олександр, колишній помічник командира Одеської гайдамацької бригади Д. Абриньба (1885-1918), (а за іншими даними з кінця листопада 1917 р. – командир Гайдамацького куреня у Катеринославі, загинув у січні 1918 р. під час вуличних боїв проти червоногвардійців та більшовицьких військ), командир 1-ї сотні Гайдамацького куреня штабс-капітан І. Миколаєнко (1895- 1974), комісар Центральної Ради інженер І. Труба [13, 64-66; 18, 85; 19, 11, 279].

За спогадами генерала М. Омелянчика-Павленка, 3-й Катеринославський Гайдамацький курінь справляв дуже добре враження, а його організатори знайшли можливість одягнути своїх вояків у нову українську уніформу [13, 64].

Гайдамаки Катеринослава разом з вояками 134-го українізованого Феодосійського полку (бл. 1000 осіб) та Катеринославського коша Вільного козацтва (700 козаків, командир – Г. Воробйов), взяли безпосередню участь у триденних (27-29 грудня 1917 р.) вуличних боях з загонами Червоної гвардії (1200-2000 осіб) за м. Катеринослав [14, 231; 18, 46].

Збройний конфлікт з більшовиками розпочався в ніч з 25 на 26 грудня 1917 р., коли група молодих червоногвардійців Брянського заводу раптово роззброїла гайдамацький караул та захопила український панцерник, привезений напередодні з Олександрівська [25-26].

Жорстокі бої гайдамаків з червоногвардійцями в місті розгорнулися навколо будинку Рад, який контролювався місцевими більшовиками. Переламним моментом боротьби за Катеринослав стало прибуття вночі 28 грудня 1917 року загонів москов-

ських та харківських робітників на чолі з П. Єгоровим на залізничну станцію Ігрені.

29 грудня о 12-й годині ночі український представник підписав акт капітуляції, відповідно до якого катеринославські гайдамаки разом з іншими захисниками міста вимушені були припинити збройний спротив та скласти зброю [18, 89]. З того самого моменту 3-й Катеринославський Гайдамацький курінь як військове формування перестав існувати.

Але на цьому стихійний процес створення гайдамацьких формувань не припинився.

Сотник кінної сотні полку гайдамаків Холодного Яру, 1920 р.

Восени 1917 року він охопив і фронтові частини російської армії, де на базі українізованих формацій, часто без дозволу російського військового керівництва, починають створюватися десятки гайдамацьких частин, вояки яких невдовзі візьмуть активну участь у збройній боротьбі з російськими більшовиками.

Саме у цей період штабс-капітан Ю. Науменко самочинно створив із свідомих вояків-українців 102-ї дивізії 39-го корпусу Південно-Західного фронту український курінь «Смерті», який відіграв певну роль під час боїв на Волині [12, 192; 18, 56].

У грудні 1917 року цей підрозділ нараховував бл. 500 вояків і був перейменований у Гайдамацький курінь 102-ї дивізії [18, 42].

Як згадував у своїх спогадах його курінний, наприкінці січня 1918 року особовий склад куреня прибув до Рівного, де розташовувався штаб та Військово-революційний комітет (ВРК) 11-ї армії. Гайдамаки впродовж короткого терміну зайняли всі міські установи та виставили свої караули [12, 192].

У той же час, не заарештувавши членів ВРК, командування куреня припустило фатальної помилки, якою невдовзі скористалися більшовики. У ніч з 8 на 9 січня 1918 року підрозділи збільшовиченого 1-го Туркестанського корпусу, прибувши з Луцька до Рівного, зненацько захопили Українську раду Особливої армії (22 особи), роззброїли Гайдамацький курінь та оголосили в місті радянську владу.

Значні випробування випали на долю вояків-гайдамаків, які, перебуваючи на численних фронтах Першої світової війни 1914-1918 років за межами України, а на початку Першої українсько-більшовицької війни вимушені були зі зброєю в руках з боями пробиватися на Батьківщину. Більшість з них загинули на шляху додому, тільки двом формуванням вдалося здолати його і продовжити збройну боротьбу у складі Української армії – Гайдамацькому куреню 1-го піхотного полку Фінляндської дивізії та

Гайдамацькому імені Костя Гордієнка кінному полку.

У листопаді 1917 року вояки-українці 1-го піхотного полку Фінляндської дивізії Північного фронту самочинно створили Гайдамацький курінь (бл. 2000 вояків: 1600 багнетів, 400 шабель; командир – сотник Пустовіт) [6, 374]. Пробиваючись через територію Білорусі, гайдамаки звели ряд боїв з більшовиками, звільнивши від них м. Гоміль. З невеликим відділом сотник Пустовіт прибув до Києва (січень 1918 р.), де разом зі своїми вояками приєднався до Богданівського полку (за іншими даними – до Гайдамацького коша Слобідської України) та взяв участь в обороні столиці від більшовицьких частин М. Муравйова [6, 374; 23, 76].

Дещо схожу історію з попереднім гайдамацьким формуванням має і Гайдамацький кінний полк імені кошового отамана Костя Гордієнка, який воєнні історики по праву вважають першою регулярною кінною частиною Української армії [23, 42]. Гордієнківський гайдамацький полк був сформований 16 листопада 1917 року у м. Мир (сучасна Республіка Білорусь) на Західному фронті з вояків 7-ї Туркестанської стрілецької дивізії. Його першим командиром став колишній начальник штабу Туркестанської дивізії полковник російського Генерального штабу Всеволод Миколайович Петрів (1883-1949) [10, 60].

На 24 листопада 1917 року реєстр цього українізованого гайдамацького формування складався із «126 старшин, 621 підстаршин і 2986 козаків» [15, 263]. Бойовий шлях гордієнківців почався у грудні 1917 року, коли після розвалу фронту, гайдамаки полку ім. Костя Гордієнка зі зброєю у руках здійснили сміливий з військової точки зору одномісячний кінний бойовий перехід через територію Білорусі в Україну. 28 (15) січня 1918 року Гордієнківський полк у кількості 400 багнетів прибув ешелоном на станцію Київ II – Товарний і виступив на захист Української Центральної Ради [15, 288].

У січні 1918 року разом з іншими українськими підрозділами відзначився у вуличних боях з більшовиками, прийняв безпосередню участь у штурмі заводу «Арсенал» та захисті Києва від більшовицьких військ М. Муравйова.

Після відступу з Києва Кінно-гайдамацький полк ім. К. Гордієнка входив до Окремого Запорізького загону, брав участь у боях Першої українсько-більшовицької війни на Правобережній Україні.

У складі Запорізької дивізії Армії УНР відзначився у боях за Лівобережну Україну 17 березня 1918 р. гордієнківці до підходу німецьких військ звільнили від більшовиків Лубни, 21 березня – Хорол, 27 березня – Полтаву [10, 62-64].

У березні 1918 року в результаті реорганізації підрозділ був перетворений на Запорізький імені кошового К. Гордієнка полк кінних гайдамаків. У складі

Запорізького корпусу Армії УНР гордієнківці взяли участь у Кримському поході (квітень 1918 р.) [10, 64].

З приходом до влади генерала Павла Скоропадського новим командиром Гордієнківського полку був призначений полковник М. Продьмо. Гордієнківці разом з іншими трьома полками Запорізької дивізії прикривали українсько-радянський кордон в районі Старобільщини Харківської губернії.

Невдовзі, через патріотичні настрої своїх вояків, Гайдамацький полк ім. К. Гордієнка був кадрований у кінну сотню [10, 65].

У листопаді-грудні 1918 року гордієнківці взяли активну участь у збройному протигетьманському повстанні та у Другій українсько-більшовицькій війні 1919-1920 років. У травні 1919 року Гордієнківська кінна сотня була знову розгорнута у 6-й кінний полк (17 старшин, 140 козаків (при 29 конях), командир – сотник Птушко), який після переформування увійшов до складу 8-ї Запорізької дивізії Армії УНР. Разом з 5-м кінним полком Чорних Запорожців входив до складу 3-ї Запорізької кінної бригади (командир – полковник П. Дяченко) [10, 65].

Впродовж 1919 року Запорізький гайдамацький кінний полк ім. К. Гордієнка брав активну участь у бох з Червоною армією на території України. Вранці 11 січня 1920 року в м. Умань під час Зимового походу Армії УНР 6-й Гайдамацький кінний полк ім. К. Гордієнка був підступно роззброєний частинами отамана О. Волоха, який перед цим перейшов на бік більшовиків [10, 66].

Наприкінці 1920 року було здійснено декілька спроб відновити це легендарне гайдамацьке формування. Втім, остаточно відродити його вдалося у таборах для інтернованих на території Польщі тільки після переходу 21 листопада 1920 р. Армії УНР р. Збруч.

На відміну від вищезгаданих гайдамацьких формувань першої групи, 8-й Гайдамацький полк 2-ї дивізії 1-го Українського корпусу був створений за дозволом вищого російського військового керівництва. Відомо, що цей корпус був сформований генералом П. Скоропадським на базі 34-го корпусу колишньої російської армії відповідно до наказу Головнокомандувача Південно-Західного фронту генерала Л. Корнілова від 18 липня 1917 року про українізацію частин цього з'єднання.

У грудні 1917 року 1-й Український корпус (16 тис. багнетів та 72 гармати) був на Правобережній Україні. Він складався з двох боєздатних піших дивізій – 1-ї (кол. 104-ї) та 2-ї (153-ї), які у своєму складі мали 8 полків. Найбільш укомплектованою та дисциплінованою була 1-а дивізія [18, 208].

2-а дивізія 1-го Українського корпусу була сформована нашвидкуруч. Однією з боєздатних її частин був 8-й Гайдамацький (кол. 612-й Чердинський) полк, який у грудні 1917 року нараховував близько 2000 осіб і дислокувався у м. Вінниця. З 1 грудня 1917 року його командиром був призначений підполковник І. Порохівський (1888-1947) [18, 209; 19, 348-349]. Особовий склад полку взяв участь у Першій українсько-більшовицькій війні. Особливо гайдамаки відзначилися наприкінці грудня 1917 року

під час боїв проти вояків збільшовиченого 2-го Гвардійського корпусу під Вапняркою [1, 130].

Але у 20-х числах січня 1918 року 8-й Гайдамацький полк зазнав нищівної поразки від збільшовичених підрозділів 11-го та 12-го корпусів колишньої російської 8-ї армії і перестав існувати як військова частина [18, 223-224].

Подальший процес створення гайдамацьких військових формувань вимагав від військового керівництва УНР певних зусиль щодо надання йому більш організованого та керованого характеру. Але серед тодішнього військово-політичного керівництва Української Центральної Ради не було єдиної думки щодо створення Збройних Сил України (переважна більшість тогочасних її лідерів у цьому питанні підтримувала хибну для військового будівництва доктрину «народної міліції»).

Одним із перших на проблему формування гайдамацьких частин звернув увагу тодішній Генеральний секретар Військових справ Української Народної Республіки, а пізніше Головний отаман Армії УНР Симон Васильович Петлюра. Так, 22 листопада 1917 року безпосередньо за його підписом був виданий наказ про повну українізацію військ Південно-Західного фронту та Румунського фронту, а також запасних полків гарнізонів України й формування з них гайдамацьких куренів.

Безпосередньо С. Петлюрою після звільнення його 18 грудня 1917 року з посади військового міністра з добровольців був зформований Гайдамацький кіш Слобідської України.

На думку дослідника С. Литвина, назва Коша відповідала не стільки назві частини української території, як головній його меті – очищенню Слобожанщини (а з нею і території Східної та Центральної України) від російсько-більшовицької окупації [9, 144].

Це військове формування було однією з перших регулярних, добре дисциплінованих частин Армії Української Народної Респуб-

ліки, основу якої складали фанатично віддані українській справі, рішучі та відважні у боях вояки. Вона створювалася не на основі принципу українізації, а як регулярна бойова одиниця і, фактично, була єдиним підрозділом другої групи гайдамацьких формувань, створеним безпосередньо за цієї ознакою.

Як згодом показали майбутні події, створення саме на добровільних засадах національних військових формацій на той час стало новітньою сторінкою не тільки для подальшого розвитку всього гайдамацького руху в Україні, але і для процесу формування повноцінних бойових частин Збройних Сил України майже впродовж всього періоду Визвольних змагань 1917-1921 років.

Комплектування Коша проходило швидко. «Кожний, хто вступав в гайдамаки, – згадував генерал О. Удовиченко. – повинен був пройти певний ритуал, а саме: відповісти на питання: 1) якої віри, 2) якої національності, 3) чи визнає самостійну Україну. Потім був змушений підписатися під 10 гайдамацькими заповідями, зміст котрих був: 1) боротися до кінця життя за виволення України, 2) бути захисником свого народу, 3) повна підлеглість своїм старшинам, 4) суд товариський, 5) за зраду – смерть і т. д.» [22, 13].

Його першим командиром (отаманом) став Симон Петлюра (перебував на цій посаді до березня 1918 р.), а начальником штабу – штабс-капітан Олександр Удовиченко (1887-1975), у майбутньому генерал Армії УНР. Згодом Гайдамацький кіш Слобідської України налічував 300 осіб і складався з двох куренів: чорних гайдамаків – юнкерів військових шкіл і червоних гайдамаків – офіцерів колишньої царської армії, які перейшли на службу до УНР, кінної сотні та гарматного дивізіону [5, т. 1, 337].

На відміну від інших частин Центральної Ради, вояки Гайдамацького коша Слобідської України носили шапки з червоними шпиками, а на озброєнні мали кавалерійські карабіни [18, 130]. 12 січня 1918 року україн-

ське командування направило Гайдамацький кіш Слобідської України під Полтаву з наказом визволити місто від військ російських більшовиків. Там Кіш отримав своє перше бойове хрещення.

150 гайдамаків під керівництвом отамана О. Волоха чинили відчайдушний спротив більшовикам під станцією Решетилівка, а також у боях за Миргород та Ромадан [9, 147]. 13 січня 1918 року вони звели важкий бій з чисельно переважаючими силами противника під станцією Гребінка. Перевага у силі примусила гайдамаків у тому бою відступити, пошкодивши залізничну колію, що дало змогу на кілька днів затримати наступ червоногвардійців на цьому напрямку [9, 147].

Невдовзі на станції Кононівка була проведена перша реорганізація Коша. На той момент до його складу увійшли: курінь Червоних гайдамаків під командуванням О. Волоха (250 вояків), курінь Чорних гайдамаків сотника Блаватного (150 козаків), кінна сотня хорунжого Ляховича (70 шабель). Сюди ж з Києва прибула 1-ша сотня Січових Стрільців на чолі з сотником Р. Сушком (180 стрільців) та 1-й Гайдамацький гарматний дивізіон (8 легких та 4 важкі гармати) під командуванням сотника К. Смовького [17, 141-144].

16 січня 1918 року згідно з наказом командування командир гайдамаків С. Петлюра із штабом і частиною Гайдамацького коша прибув у район Крут, на станцію Бобрік. Дізнавшись про більшовицьке повстання в столиці, 19 січня того ж року Гайдамацький кіш Слобідської України повернувся до Києва [9, 538].

Від 20 до 27 січня 1918 року Кіш брав безпосередню участь у придушенні більшовицького повстання на заводі «Арсенал» та захисті української столиці від військ М. Муравйова. Вирішальним моментом тих подій став загальний штурм заводу «Арсенал», який відбувся 21 січня 1918 року і здійснювався трьома колонами українських військ (гайдамаки входили до складу 1-ї та 3-ї колони) [18, 285].

На чолі 1-ї головної колони наступаючих військ (її основу складали червоні гайдамаки) був отаман С. Петлюра, мужня поведінка якого надихала українських вояків не тільки під час бою за «Арсенал», але і впродовж наступних вуличних боїв (22-26 січня 1918 р.) за Київ [21, 24-26].

Саме через ці звияжні січневі бої в українській столиці в пам'яті більшості представників тогочасних та наступних поколінь українців слова «гайдамак» та «петлюрівець» назавжди стануть тотожними.

27 січня 1918 р., удосвіта, Гайдамацький кіш Слобідської України разом з іншими українськими військами під тиском переважаючих сил російських більшовиків організовано і в повному озброєнні відступив у район с. Ігнатівка (Ірпінь), де був реорганізований в Гайдамацький курінь [9, 538].

Але на цьому бойовий шлях гайдамаків не закінчується, про що свідчать наступні події. Так, 31 січня Гайдамацький курінь разом з курином Січових Стрільців займають Коростень. 12 лютого разом з Запорізькою бригадою курінь відзначився у боях за Бердичів. Невдовзі розпочалися бої за Київ, і 2 березня 1918 року гайдамаки урочисто вступили в авангарді українських військ до столиці [9, 538].

У березні 1918 року курінь було реформовано і під назвою «3-й Гайдамацький піхотний полк» (командир – полковник В. Сікевич) він був включений до складу Запорізького корпусу. Впродовж квітня 1918 року 3-й Гайдамацький полк у складі Донецької (Слов'янської) групи українських військ брав участь у звільненні Лівобережної України та Донбасу від більшовиків [6, 417-418].

У червні 1918 року 3-й Гайдамацький піший полк був розгорнутий в Гайдамацьку бригаду «4-курінного складу, із гарматним дивізіоном і кінною сотнею» (командир – отаман О. Волох) [5, т. 1, 337].

У липні 1918 року за відмову скласти присягу на вірність гетьману П. Скоропадському О. Волох був усунутий від коман-

дування бригадою. За часів Гетьманату 3-й Гайдамацький полк під командуванням полковника М. Сільванського перебував у складі Окремої Запорізької дивізії та охороняв ділянку українсько-радянського кордону на Харківщині [11, 105].

Під час повстання проти гетьмана П. Скоропадського, 16 листопада 1918 року

Старшина 3-ї сотні 1-го Запорізького кінно-гайдамацького полку ім. Костя Гордієнка, 1918 р.

3-й Гайдамацький полк самовільно очолив отаман Волох [19, 85]. Особовий склад полку у складі Запорізького корпусу Дієвої Армії УНР брав участь у Другій українсько-більшовицькій війні 1918-1920 років. Отаман Волох за час перебування на керівних посадах в Дієвій Армії УНР «відзначився» такими негативними для національної справи діями, як арешт полковника Петра Болбочана (січень 1919 р.), участь у єврейському погромі в Проскуріві (лютий 1919 р.), вбивство команданта Гайдамацького полку полковника Виноградова та повстанського отамана Юхима Божка, спроба самовільного роззброєння 1-го полку Січових стрільців, та постійним ігноруванням наказів самого С. Петлюри.

Все це деструктивно позначилось не тільки на гайдамацькому русі, але і на всій визвольній боротьбі українського народу означеного періоду. Проте на цьому «подвиги» цього «опереткового главковерха» та авантюриста не закінчилися. У грудні 1919 року, очолюючи ударну Гайдамацьку бригаду, Волох зробив невдалу спробу розгрому ставки Головного отамана Армії УНР у Любарі, захопив державну скарбницю і перейшов на бік червоних військ [9, 294].

Важливим джерелом сторення гайдамацьких формувань стали числені партизанські загони, які почали стихійно створюватися в різних кутках України на початку Першої українсько-більшовицької війни 1917-1918 років. Значна частина цих повстанців аж до середини 1920-х років боролася за незалежність України і також називала себе «гайдамаками», а свої підрозділи – «гайдамацькими».

Найвідомішими з них були загони повстанців Мліївської Гайдамацької січі отамана Трохима Голого (1898-1921), який впродовж 1919-1921 років успішно діяв проти денікінців та більшовиків в районі Городища, Канева, Млієва та легендарний повстанський полк гайдамаків Холодного Яру отамана Василя Чучупаки (1894-1920), що воював проти більшовиків на Черкащині. Але через те, що до складу регулярної

Української армії ці підрозділи не входили, тому вони не можуть бути об'єктом нашого дослідження.

Найвідомішим із третьої групи гайдамацьких формувань слід вважати Кінно-Гайдамацький курінь імені Кармелока, який у грудні 1917 року виник як партизанський відділ і діяв проти більшовиків спочатку на Поділлі, а згодом увійшов до складу Армії УНР на правах регулярного військового формування. Курінь був створений з числа добровольців у м. Кам'янець-Подільський полковником Ю. Ківерчуком (1884-1968), «який отримав від Головного штабу збройних сил у Києві уповноваження організувати боротьбу з більшовицькими напасниками на Поділлі» [8, 212].

В організації та створенні цієї бойової формації взяли активну участь губерніяльний комісар Г. Степура, сотники: І. Троцький, В. Козловський, Сорокати та поручник Миколаєнко. Через небезпеку з боку місцевих більшовиків головною базою загону стало село Ісаковець, розташоване у 15-ти верстах на захід від Кам'янця-Подільського. Невдовзі особовий склад кармелюківців нараховував 235 козаків (150 кінних і 85 піших), основу яких складали вояки-українці частин Кам'янець-Подільської залоги [8, 212; 7, 34].

У своїх спогадах курінний кармелюківців згадував, що його частина з моменту свого створення «не відрізнялася, в повному розумінні цього слова, від регулярних частин як під оглядом дисципліни, так і під оглядом національної гідності українського вояка» [7, 34]. Особливий склад куреня взяв активну участь у Першій українсько-більшовицькій війні. Так, першим бойовим хрещенням кармелюківців став успішний розгон у грудні 1917 року засідання революційного комітету збільшовиченого корпусу 12-ї російської армії. У лютому того ж року гайдамаки взяли участь у звільненні Кам'янця-Подільського від більшовиків, після чого підрозділ певний час входив до складу

міської залоги, а згодом був передислокований до Харкова. Під час бою з червоними поблизу с. Дунаєвці отаман Юрій Ківерчук був поранений і командиром куреня став поручник Миколаєнко.

Як згадував у своїх спогадах командир пішої сотні Кінно-Гайдамацького куреня імені Кармелока В. Козловський, за заслуги «кармелюківців» по звільненню Поділля від більшовиків військовий міністр УНР О. Жуковський дозволив «основоположникам Кармелюківського куреня додати до їхніх прізвищ додаток «Кармелюк» [8, 219].

За часів гетьмана П. Скоропадського Гайдамацький курінь ім. Кармелока увійшов до складу Запорозького корпусу і у листопаді-грудні 1918 року брав участь у протигетьманському повстанні. Після загибелі сотника Миколаєнка командиром куреня став сотник, а годом – полковник Ігор Троцький. На початку 1919 року після реорганізації на базі Кінно-Гайдамацького куреня імені Кармелока постала «2-га імені Кармелока бригада Запорізької дивізії» [8, 219].

У 1918-1919 роках у складі одного з підрозділів цієї бригади проходив службу хорунжий Армії УНР Юрій Городянин-Лісовський (Ю. Горлис-Горський) – письменник та автор відомого художньо-публіцистичного твору «Холодний Яр» [5, 5].

«Славний Курінь імені Кармелока, – згадував один з його учасників, – героїчно бився з противником і до кінця нашої визвольної боротьби захищав свою Батьківщину» [7, 37].

Виходячи з наведеного у цій статті, можна зробити висновок, що гайдамацькі формування відіграли важливу роль у створенні Української армії та взяли безпосередню участь у збройній боротьбі українського народу за власну державність у 1918-1921 роках. Пам'ять про мужність, звиягу і жертвність гайдамаків у цій визвольній боротьбі назавжди залишиться в серцях наступних поколінь українців.

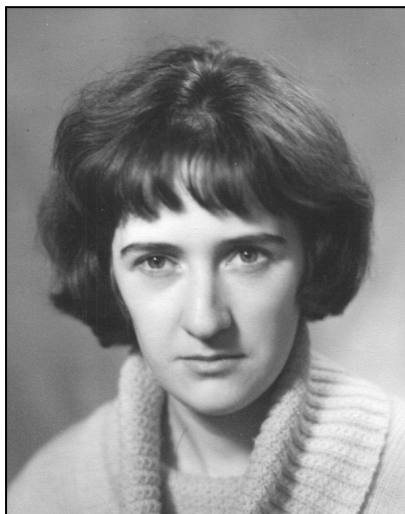
ДЖЕРЕЛА

1. Антонов-Овсиенко В. Записки о гражданской войне. Воспоминания: В 4-х т. – М.- Л.: Госиздат-Госвоениздат. – Т.1. – 1924. – 297 с.
2. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917-1918. Утворення та боротьба за державність / В. Голубко. – Л.: Кальварія, 1997. – 275 с.
3. Горліс-Горський Ю. Ю. Холодний Яр: спогади осавула 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру. – К.: Історичний клуб «Холодний Яр»; В.: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. – 512 с.
4. Енциклопедія Українознавства. Загальна частина: У 3-х т. / Гол. ред. проф. д-р В. Кубійович і проф. д-р Кузеля. – Мюнхен – Нью-Йорк: Наукове Т-во ім.Шевченка, 1949–1955. – 1230 с.
5. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина: У 10-ти т. / Гол. ред. проф. д-р В. Кубійович. – Париж – Нью-Йорк: Наукове Т-во ім. Шевченка, 1955 – 1984. – 4015 с.
6. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / Крип'якевич І., Гнатювич Б., Стефанів З. та ін. – 4-е вид. змін. і доп. – Л.: Світ, 1992. – 712 с.
7. Ківерчук Ю. Від автономії до суверенності // За Державність. – Торонто. – 1964. – Ч. 10. – С. 27-37.
8. Козловський Олексій. Кармелюківці (фрагмент спогадів) // За Державність. – Торонто, 1964. – Збірник 10. – С. 210-219.
9. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 640 с.
10. Литвин С. Каліберда Ю. Гордієнківський кінний полк на захисті Української революції (1917-1920 рр.) / Ю. Каліберда // Воєнна історія. – Київ: Всеукраїнська громадська організація «Український інститут воєнної історії», 2011, N N 2 (56). – С. 59-68.
11. Монкевич Б. Організація регулярної армії Української Держави 1918 року / Б. Монкевич // Україна в минулому. – К.-Л., 1996. – С. 68–111.
12. Науменко Ю. На переломі. Причини до історії українізації частин в бувшій російській армії. Луцьк-Рівне в 1917р. // За Державність. – 1935. 36. 5. – С. 186–196.
13. Омелянєвич-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920). – К.: Темпора, 207. – 608 с.
14. Пахоменков Ю. Збройна боротьба за контроль над Катеринославом (грудень 1917 – квітень 1918 рр.) // Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської військово-історичної конференції 25 травня 2011 р. – К., 2011. – С. 243-248.
15. Петрів В. Спомини з часів української революції (1917-1921) // Військово-історичні праці. Спомини / В. Петрів. – К.: Поліграфкнига, 2002. – 640 с.
16. Підкова І. З., Шуст Р. М. Довідник з історії України. Видання у трьох томах: Т. 1 (А-Й). – К.: Вид-во «Генеза», 1993. – 225 с.
17. Смовський К. Гайдамацький кіш Слобідської України та його артилерія в 1917 – 1918 рр. // За державність. – 36. 5. – Каліш, 1935. – С. 137-157.
18. Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). – Київ–Львів, 1996. – 371 с.
19. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921): Наукове видання. – К.: Темпора, 2007. – 536 с.
20. Тинченко Я. Армии Украины 1917-1920 гг. / Я. Тинченко – М.: ООО «Восточный горизонт», 2002. – 140 с.
21. Удовиченко О.І. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917 – 1921. – К.: Україна, 1995. – 206 с.
22. Удовиченко О. Перша боротьба за Київ // Тризуб. – 1927. – Ч. 45 (103). – С. 11-17.
23. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність / Л. Шанковський – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1958. – 317 с.
24. Янчевський М. Зі споминів // За Державність. – Каліш. – 1930. – №2. – С. 137-147.
25. Див.: Державний архів Дніпропетровської області. – ФР. 3493. – Спр. 39. – 12 арк.
26. Див.: Дніпропетровський історичний музей. – Арх. № 2490. – 15 арк.

ВІЙСЬКОВИЙ ПАНТЕОН

КОЗАЦЬКІ ПОХОВАННЯ ПІСЛЯ ОБЛОГ МІСТА ЛЬВОВА ВІЙСЬКАМИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 1648 І 1655 РОКІВ

Христина ХАРЧУК,
старший викладач Львівського аграрного університету

Харчук Христина. *Козацькі поховання після облог міста Львова військами Богдана Хмельницького 1648 і 1655 років.*

В статті досліджуються давні козацькі поховання, які походять з облог Львова 1648 та 1655 років та становлять історико-меморіальну та культурну спадщину України. Незважаючи на те, що козацькі могили у Львові не збереглися, місця їхніх поховань відомі, хоч не завжди позначені пам'ятними знаками.

Ключові слова: *козацьке поховання, пам'ятний знак, цвинтар, історико-культурна спадщина.*

Харчук Кристина. *Казацкие захоронения после осад города Львова войсками Богдана Хмельницкого в 1648 и 1655 годах.*

В статье исследуются древние казацкие захоронения, которые происходят из осад Львова 1648 и 1655 и представляют историко-мемориальную и культурную ценность для Украины. Несмотря на то, что казацкие могилы во Львове не сохранились, места их захоронений известны, хотя не всегда обозначены памятными знаками.

Ключевые слова: *казацкое захоронения, памятный знак, кладбище, историко-культурная ценность.*

Kharchuk Khrystyna. *Cossack burial after the siege of Lviv troops Bohdan Khmelnytsky in 1648 and 1655 years.*

The article investigates the ancient Cossack burial coming to the siege of the city in 1648 and 1655 and memorial of historical and cultural heritage of Ukraine. Despite the fact that the Cossack tombs in Lviv not preserved their burial places are known, though not always with the memorable characters.

Keywords: *Cossack burial monuments, memorial sign, cemeteries, historical and cultural heritage.*

Національно-визвольна війна українського народу проти польського панування в Україні під проводом гетьмана запорізького війська Богдана Хмельницького не обійшла стороною і тогочасний Львів. Два рази протягом жовтня-листопада 1648 року і вересня-листопада 1655 року Богдан Хмельницький підступав до міста, тримав його в облозі та штурмував укріплення. Перший раз з допомогою татарського війська хана Ахата Тугай-Бея, а другий раз з допомогою російського війська під керівництвом російського боярина Василя Бутурліна. І все ж Хмельницький не зміг взяти місто. Двічі від тривалої облоги гетьман перейшов до мирної тактики переговорів і, взявши за місто великий викуп, відступив.

Наслідком цих подій були масові поховання козаків на тодішніх околицях Львова. Козацькі могили, які залишилися після цих облог, практично не збереглися до нашого часу. Однак місця їхніх поховань відомі та, здебільшого, позначені пам'ятними знаками. Найбільш відомим похованням козаків у Львові з часів Хмельниччини був курган на цвинтарі тодішньої парохіяльної церкви Богоявлення Господнього (тепер – район перехрестя вул. Князя Романа та вул. І. Франка). Це поховання походить з облоги 1648 року.

Перша облога Львова військами Б. Хмельницького у 1648 році була однією з найжорстокіших битв в історії міста. Тоді, в одному з найкривавіших епізодів облоги – при штурмі укріпленого монастиря Кармелітів Взутих, який козаки брали раптовим наступом – загинуло багато вояків [14, 47]. Їх поховали на цвинтарі давньої церкви Богоявлення Господнього, яка стояла на

грунті між потоками Пасіки та Сороки і була знесена 1800 року. В історичних документах церква вперше згадується у 1453 році [18, 39] (за іншими даними – у 1386 р.).

Оборонний монастир і костел Кармелітів Взутих Святого Леонарда були засновані 1614 року (розібраний в 1870 р.) та розташовані на місці теперішньої середньої школи № 35 (колишня гімназія ім. Франца Йосифа) на сучасній вул. Князя Романа. Монастир стояв за валом і передміськими фортифікаціями, залишки яких знесли на початку XX століття під час будівництва торгово-промислової палати та технологічного інституту (тепер, відповідно, – обласна прокуратура та консерваторія). Затята та кривава боротьба за монастир зав'язалася на ділянці валу перед монастирем, який відповідає стику теперішніх вул. Князя Романа і вул. В. Шухевича.

10 жовтня 1648 року українські війська здобули монастир Кармелітів Взутих. Після перемоги Богдан Хмельницький велів убити всіх оборонців монастиря, а сам монастир спалити. Тоді загинуло 15 ченців-кармелітів і 388 мешканців передмістя, які, заховавшись на горищі, згоріла разом з монастирем [14, 47]. Їхню спільну могилу у підземеллях монастиря прикривала мармурова таблиця з написом – вона нагадувала про цю страшну різанину. Після касації у 1873 році ордену Кармелітів Взутих будинок їхнього монастиря був розібраний, а мармурову таблицю перенесено до монастиря Кармелітів босих (сьогодні монастир Святого Михайла чину Студитів), що розташувався на пагорбі біля будинку Галицького намісництва (тепер – будинок обласної ради) [14, 47-48]. Там вона, вмурована в стіну монастирського

коридору, зберігається до сьогодні. Могили оборонців монастиря, які не встигли перенести при касації монастиря, пропали при його ліквідації.

Загиблих козаків разом з полеглими татарами (близько 400 осіб) було поховано у спільній могилі на цвинтарі церкви Богоявлення Господнього. Для пам'яті нащадків над могилою насипано високий курган, який назвали «Козацькою могилою» [1, 109]. Від великої кількості похованих тут людей земля закривавилася так сильно, що аж до новітніх часів територія, яку займав цвинтар, мав офіційну назву «Кровисько» (так він значився на кадастрових картах Львова XIX ст.) [14, 48].

Цю подію з історії Львова досить детально описав у своїй книзі «Львів старий і вчорашній» («Lwów stary i wczorajszy») відомий польський історик-публіцист Францішек Яворський. Звичайно, він не випадково оминув один важливий кривавий епізод облоги. 9 жовтня 1648 року козаки вимагали здачі монастиря без бою і почали мирні переговори з поляками. Переговори йшли успішно. Монахи пригостили козаків кількома бочками вина, які викотили на майдан біля церкви Богоявлення Господнього. Однак ввечері, коли козаки поснули, підступні ченці і міська залога напали на них, вчинивши криваву різанину. Саме тому наступного дня Богдан Хмельницький вирішив брати монастир штурмом, кинувши на його укріплення найдобріші частини свого війська. Гетьману посприят також один львівський передміщанин. Як згадував український історик Іван Крип'якевич, якийсь передміщанин-маляр вказав вигідний доступ до монастиря через городи будинків «схизматичських» міщан.

Давня дерев'яна церква Богоявлення Господнього згоріла під час татарської навали 1695 року [2]. Тоді розгніваний невдалим штурмом син хана султан-калга Схегбас-Гірей спалив Галицьке передмістя. Церква Богоявлення згоріла разом із заваленими в неї татарськими трупами. При

Облога Львова козаками і татарами.
Худ. Недблович (Недбалович) К.

церкві була школа – найдавніша з відомих у Львові і братство, яке у 1591 році отримало статут. Церковне братство було заможним, воно утримувало шпиталь.

У 1711 році на місці давньої церкви Богоявлення Господнього побудовано нову дерев'яну, покриту гонтами святиню. Церква мала три вівтарі та столярний мальований іконостас з 22 іконами [4, 105]. На планах Львова другої половини XVIII століття зафіксовані церква, цвинтар з плебанією, прибудована до неї школа, дзвіниця та дві хатинки для найму. Цвинтар був огорожений, на ньому ріс сад. Церкву Богоявлення Господнього, яка вважалася парохіяльною для українців Галицького передмістя, розібрано у 1800 році [1, 109; 14, 47]. Тоді ж ґрунт церкви з її румовищем, церковним цвинтарем, де стояв курган з давньою козацькою могилою, в якій поховані вояки Хмельницького, був проданий приватним особам. Спочатку на цьому ґрунті був заїзд Криницького, який близько 1875 року купив Ян Кшижановський. Новий власник перебудував його у велику кам'яницю, що була

тоді під номером 36 на вулиці Стефана Баторія (нині – вулиця Князя Романа) [14, 47].

Під час копання ровів для фундаментів кам'яниці Кшижановського відкрито під насипом давню козацьку могилу, в якій знайдено багато людських скелетів з великими черепами, частину козацької шаблі, кільканадцять наконечників стріл та наверх списа [14, 48]. Про це очевидець цих подій, відомий історик-краєзнавець Антоній Шнайдер (1825-1880) писав: «Важко було докладно вивчити і місце розкопу, і речі, добуті тут з землі, бо противився цьому тогочасний власник будови пан Ян Кшижановський. Всі надгробні камені з українськими кириличними написами використано під фундаменти нової будівлі (*тепер – курія Львівської архієпископії римо-католицької церкви – примітка автора*). Тільки на місці, звідки вивозили землю, знайшов я кусок козацької чи татарської шаблі, кілька залізних наконечників від стріл та головку списа, які віддав до музею бібліотеки Оссолінських (*тепер – Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України – примітка автора*). Металевий перстень, українські хрестики та інші прикраси, знайдені під час розкопок на давньому цвинтаріку, забрали робітники. Людських

кісток кілька пак вивезено на Личаківський цвинтар, частково вивезли їх робітники до костопальні» [17, 86]. До цього потрібно додати також, що знайдені людські кістки лише частково потрапляли на кладовище, значна їх кількість вивозилася до костепальні для переробки на кісткове борошно [14, 48], яке служило сировиною для фільтрів цукроварень.

Стосовно поховання останків козаків на Личаківському цвинтарі, то потрібно зауважити, що тут, можливо, А. Шнайдер помилився. Справа у тому, що про давній козацький цвинтар на Галицькому передмісті, знайдений при копанні фундаментів під нову кам'яницю пана Кшижановського, першою сповістила львівська «Gazeta Narodowa» («Газета народова») від 12 січня 1873 року. 30 січня цього ж року ця газета знову повідомляла про козацькі поховання, зокрема згадувалося, що власник кам'яниці повідомив про це магістрат, але досі ніхто не вирішив зайнятися похованням людських останків. Наступного дня ця ж газета подала інформацію, що «знайдені там людські кістки були поховані ще дня 20-го цього місяця заходами властей 1-ї дільниці, а решту, знайдену в наступні дні під час копання фундаментів, поховали вчора в окре-

мій для цього споряджений домовині на Стрийському цвинтарі». Газета «Dziennik polski» («Дзєннік польскі») від 2 лютого 1873 року подала деякі додаткові відомості про особливості поховань. Написи на кам'яних надгробках цвинтаря були зроблені кирилицею, хоч важко прочитати, якою мовою – українською, болгарською чи російською. Цікаво також, що на церковному цвинтарі знайдено два склепінчасті гробівці. Стрийський цвинтар, на

Штурм військом М. Кривоноса Високого замку у 1648 році.
Художник А. Лазеба

якому знайшли свій останній спочинок козаки, почав занепадати у 1895 році, а остаточно був знищений в радянський час. У 1920-х роках, згідно з путівником по Львову Мечислава Орловича, Стрийський цвинтар був неогородженим і мав жалогідний вигляд. У 1937 році магістрат використав частину Стрийського цвинтаря для розширення вул. Кадетської (тепер – вул. Гвардійська). Після Другої світової війни на місці цвинтаря розбили парк, в якому на початку 1970-х років було збудовано музей історії військ Прикарпатського Військового округу.

У 1925 році козацьку могилу на колишньому Галицькому передмісті (тепер вул. Князя Романа) дослідив Олександр Чоловський. Тоді ж було проведено антропологічне дослідження 222 черепів з цієї могили [11, 104]. Невідомий дописувач у липні 1926 року розмістив у газеті «Діло» невелику замітку «Кости на вул. Баторія», в якій, зокрема, написав: «При розкопуванні каналів на вул. Баторія робітники знайшли велику кількість людських черепів і костей, а навіть кістяк коня. Є ще останки могили ще з часів облоги Львова військами Хмельницького». У XX столітті на місці колишньої церкви Богоявлення Господнього та козацького цвинтаря у сквері на розі сучасних вул. Князя Романа та вул. І. Франка побудовано громадські туалети. «Коли б Львів був українським містом, то тут, над тлінними останками наших предків, може б стояла церква, а, може, тільки хрест чи орієнтаційний знак, але що Львів не наш, то на тому місці стоїть... виходок» – писав у газеті «Діло» в 1927 році український історик Микола Голубець [3, 4]. Тепер у сквері на розі вулиць І. Франка та О. Фредро поставлено пам'ятний знак з пісковика. На камені напис: «Тут буде споруджено пам'ятник козакам, що полягли при визволенні Львова у 1648 р. під проводом гетьмана Б. Хмельницького». Однак громадські туалети й надалі стоять на місці давнього козацького кургану у безпосередній близькості від пам'ятного знаку.

Ще одним кривавим епізодом облоги 1648 року був штурм Високого замку. Під час цієї облоги на Тарнавці біля підніжжя Високого замку (в новітні часи це були околиці Жовківської рогатки, які охоплювали Жовківську вулицю, Підзамче та частину Знесіння – тепер район вулиць Богдана Хмельницького та Волинської), стояли табором черкаські козаки під проводом полковника Максима Кривоноса, сподвижника гетьмана Богдана Хмельницького. Важко поранений у бою під Константиновом Кривоніс керував штурмом Високого замку. Він віддавав накази, будучи важко хворим. 14-16 жовтня 1648 року полковник Кривоніс вперше в історії Львова захопив Високий замок [4, 23]. На пам'ять про цю подію на нижній терасі сучасного парку «Високий замок» під Замковою горою поставлено пам'ятний знак з написом: «14 (24) жовтня 1648 року селянсько-козацькі загони під керівництвом героя визвольної війни полковника Максима Кривоноса розгромили військо польсько-шляхетських загарбників і здобули замок на цій горі». Після здобуття замку наступаючі позаду козаків татари вирізали всю залого, а замок підпалили з усіх сторін [1, 51-52; 16, 19]. Під час штурму загинуло також багато козаків-запорожців. До п'ятиста трупів тоді вкрило схили гори Високого Замку. «Як би хтось камені по ній розсипав» – згадували очевидці і на основі їхніх свідчень так опишував ці події Францішек Яворський у своїй книзі «Високий замок» [15, 72]. Важко сказати нині, де поховали козаків, однак найбільш вірогідно, що у спільній могилі-кургані десь при схилах гори Високого замку. Можливо, на Тарнавці, де Максим Кривоніс стояв табором. За народним переказом, Максим Кривоніс також не вернувся вже з-під Львова. Тут, згідно з переказом, його було поховано на цвинтарі дерев'яної церкви Введення Пресвятої Богородиці на Тарнавці [4, 52]. Насправді, згідно з сучасними дослідженнями, М. Кривоніс помер під час облоги Замостя, найбільш вірогід-

но – від чуми. Церква Введення Пресвятої Богородиці не дійшла до нашого часу, лише вулиця Тарнавка нагадує про її існування. Цілком імовірно, що козаки були поховані у спільній могилі-кургані на цвинтарі згаданої церкви.

Пам'ять про козаків, полеглих при штурмі Високого замку в 1648 році, тепер вшановано капличкою з фігурою Матері Божої, яка стоїть біля львівського телецентру. На постаменті, на якому стоїть фігура, є напис: «Мати Божа, царице небесна, молися за нас. На світлу пам'ять козаків-запорожців, полеглих при визволенні Львова та похованих тут». Капличку збудовано зусиллям і коштом колективу Львівської обласної державної телерадіокомпанії та освячено 13 жовтня 2003 року.

На схилах гори Високого замку, на території, яку тепер займає комплекс будівель львівського телецентру, раніше розташовувалось морове замське кладовище біля монастиря Сестер Милосердя при мурованому костелі Святого Казимира. Цей цвинтар показаний на плані Високого замку та прилеглих до нього околиць Львова. Він був виміряний та викреслений Стробохом у травні 1810 року [5, арк. 1] на плані Львова з останніх років XVIII ст. [10, арк. 12], а також на планах міста 1829 року [9] та 1863 року [8]. Він розміщувався за територією монастиря Сестер Милосердя – біля порохового складу та сторожового посту і виник, очевидно, в першій половині XVIII століття при цьому монастирі.

У 1783 році, згідно з розпорядженням австрійського імператора Йосифа II, реформатори, яким належав костел та монастир Святого Казимира від початку його заснування перенесли зі свого монастиря до скасованого тоді монастиря Кармелітів Босих, а у їх приміщеннях було розміщено освітній інститут Сестер Милосердя для убогих сиріт [13, 387-388, 395-396]. Шпиталь Сестер Милосердя при цьому монастирі заснував у 1744 році Львові Францішек Ян Завадзький, київський ловчий. У будів-

ництво шпиталю він вклав 60 000 злотих польських [13, 395]. Біля шпиталю, розташованого поза межами тодішнього середмістя, існував вже згаданий цвинтар, заснований у першій половині XVIII століття, де ховали померлих від пошестей.

Первісний дерев'яний костел Святого Казимира був побудований у 1630 році [13, 588]. Можливо, що при костелі вже тоді також було кладовище. Дерев'яний костел спалили козаки у 1648 році під час штурму Високого замку. Дуже сумнівно, що козаків, полеглих при штурмі Високого замку було поховано на давньому католицькому кладовищі костелу Святого Казимира. Справа у тому, що місце, де тепер встановлена капличка з фігурою Божої Матері у пам'ять про полеглих козаків, відповідає колишньому католицькому кладовищу монастиря Сестер Милосердя, де ховали у XVIII столітті померлих, здебільшого, від інфекційних хвороб.

Під час другої облоги Львова 1655 року Богдан Хмельницький розташував свій головний табір під собором Святого Юра та вирішив проводити облогу Високого замку з верхньої частини сучасного парку ім. Івана Франка. На цій території, яка тоді належала до підміських ґрунтів, містилися міські лани. У верхній частині сучасного парку, на тодішніх міських ланах, стояла козацька артилерія. Звідти Хмельницький обстрілював Високий замок, який тоді так і не зміг здобути. Козацькі кулі з гармат потрапляли на територію Нижнього замку, не завдаючи при тому ніякої шкоди неприятелю. Їх збирали пушкарі Гродзінського та стрільці з міщан і стріляли тими самими ядрами у козаків, яких під час облоги загинуло чимало. Про це згадує у «Хроніці міста Львова» Діонізій Зубрицький 1655 року: «На Єзуїтському городі також поставили кілька гармат, а наступного дня, щойно зблиснуло на небі сонце, дали порядний залп. Ворожі ядра свистіли над костелами, дзвіницями, баштами та ринками на страх поспільства, хоч й без жодної шкоди (*omni sine clade*).

Невигідна бойова позиція, вибрана для обстрілу міста, дорого коштувала козацькому війську. У верхній частині парку ім. Івана Франка з лівого боку здійснюється пагорб, де, вірогідно, й були поховані козаки. На пагорбі росте величезний ясен. Можливо, це і є козацький курган з облоги 1655 року. З правого боку у верхній частині, також на невеликих пагорбках, ростуть велетенські дуби такої ж давності на пагорбах. Цікаво, що на планах Єзуїтського парку (так називався парк ім. І. Франка) 1847 роком [6, арк. 1] та з середини XIX ст. [7, арк. 1] у верхній східній його частині при вулиці Святого Юра (тепер – вул. Листопадового Чину) зафіксовані дві насипні могили (позначені на цих планах «eingrdbe, eingrdbes», тобто поховання), цілком можливо, що це також козацькі кургани, на яких у наш час ростуть давні дуби. Тепер у парку ім. Івана Франка на місці давніх козацьких могил (насипні могили у двох зазначених на давніх згаданих планах частково збереглися) – тільки лавочки для відпочивальників.

Під час проведення будівельних робіт у річищі Полтви у кінці XIX століття при її засклепленні було знайдено багато людських кісток – німих свідків облог Львова військами Б. Хмельницького захоронено 7 вересня 1887 року на Стрийському цвинтарі (тепер – верхня частина Парку культури) [12, 31].

Не лише місця давніх поховань козаків відомі у Львові. При земляних роботах, пов'язаних з прокладанням залізничної колії до Бродів на Підзамчому у 1868 році, було виявлено місце вічного спочинку польських жовнірів і татар, які полягли у битві біля костелу Святого Мартина у 1695 році. Підводи, наповнені людським кістками вивезли тоді на львівські цвинтарі, а також до міської костепальні. Подібну братську могилу з цього ж часу виявлено на початку

XX століття при зведенні будинку на вул. Замарстинівській біля валу залізничної колії. Тут було виявлено багато людських скелетів з жорстокої битви 1695 року на Жовківському передмісті [14, 48]. При відступі зі Львова, у цьому ж 1695 році, татари позносили своїх полеглих до дерев'яної церкви Воскресіння Господнього (при теперішній вул. Замарстинівській) та спалили її разом з трупами [4, 143].

Поховання з облог 1648 та 1655 років не існують, але відомо, де вони були. Досі пам'ятним знаком відмічене лише давнє козацьке поховання з облоги 1648 року, яке розташовувалось на перехресті сучасних вулиць І. Франка та О. Фредро. Не варто забувати й козацькі могили, які були під собором Святого Юра у верхній частині теперішнього парку Івана Франка й парку культури та відпочинку ім. Богдана Хмельницького (там, де раніше був Стрийський цвинтар), а також під схилами гори Високого замку. Ці козацькі поховання необхідно було б увічнити меморіальними каплицями або принаймні пам'ятними знаками на первинних місцях, а також відомих вторинних поховань.

Героїчні сторінки української історії тісно вплелися в історію та у просторову структуру Львова. Вони утверджують вікову приналежність міста та навколишніх земель до історичного та культурного буття всієї України. Сьогодні особливо важливим є всіляко підтримувати у пам'яті прийдешніх поколінь героїчні звитяги наших предків. Це особливо актуально також тому, що сьогодні знову і знову українцям пробують нав'язати давні теорії про «неукраїнськість» Львова. Тому необхідно надавати особливе значення увічненню козацьких поховань у Львові, які походять з героїчної доби Хмельниччини.

ДЖЕРЕЛА

1. Голубець М. Львів. Провідник /Микола Голубець/ – Львів: вид-во «Червона калина», 1925.
2. Голубець М. Богоявленська церква на Галицькому передмісті /Микола Голубець // Діло. – Львів, 1926. – Ч. 142.
3. Голубець М. Підземний Львів /Микола Голубець // Діло. – 26 травня 1927. – Ч. 115.
4. Крип'якевич І. Історичні проходи по Львові / Іван Крип'якевич / Авт. Передм. Я. Д. Ісаєвич; Упоряд., текстолог., опрац. і приміт. Б. З. Якимовича; Упоряд іл. Матеріалу Р. І. Крип'якевича; Худож. В. М. Павлик. – Львів: Каменяр, 1991. – 167 с.: іл.
5. План Високого замку та прилеглих до нього околиць. – Центральний державний історичний архів України м. Львова (далі – ЦДІА України у м. Львові) – Ф. 742 [Колекція карт та планів м. Львова, 1375-1952; 1981 роки.]. – Оп. 1. – Спр. 1573. – арк. 1.
6. План Єзуїтського парку у Львові (сер. XIX ст.) // ЦДІА у м. Львові. – Ф. 742 [Колекція карт і планів 1375 – 1952; 1981 роки]. – Оп. 1. – Спр. 1584. – Арк. 1.
7. План колишнього Єзуїтського парку у Львові (1847 р.) // ЦДІА у м. Львові. – Ф. 742 [Колекція карт і планів 1375 – 1952; 1981 роки]. – Оп. 1. – Спр. 1580. – Арк. 1.
8. План Лемберга. Plan von Lemberg. Колекція Ігоря Котлобулатова.
9. План міста Лемберга разом із його передмістями. (Plan der Stadt Lemberg sammt ihren Vorstadten). – Приватна колекція Ришарда Хубіша.
10. План міста Львова з останніх років XVIII століття згідно оригіналу, який зберігається в Архіві міста (Plan miasta Lwowa z ostatnich lat XVIII wieku wedle oryginału przechowanego w Archiwum miejskim). – Державний архів Львівської області. – Ф. 2. – Оп. 41. – Спр. 8.
11. Терський С. Археологічні дослідження /Святослав Терський// Енциклопедія Львова. – Т. 1. – За редакцією А. Козицького та І. Підкови. – Львів: Літопис. 2007. – С. 104.
12. Białynia-Chołodecki J. Cmentarz Stryjski we Lwowie / Jyżef Białynia-Chołodecki/ Biblioteka lwowska. – Т. XXI. – Lwyw, 1913. – 90 s. : il.
13. Chodyncki I. Historia stołecznego krolestw Galicyi i Lodomeryi miasta Lwowa od założenia jego aż do czasow terazniejszych. /Ignacy Chodyncki/ Lwow, 1829. – 544 s.
14. Jaworski F. Lwyw stary i wczorajszy /szkice i opowiadania/. – Wyd. II, poprawione /Franciszek Jaworski/ Lwów: Nakładem E. Wende i Sp. – 1911. – 109 s. : il.
15. Jaworski F. Wysoki zamek /Franciszek Jaworski/ Biblioteka lwowska. – Т. XX. – Lwów, 1910. – 89 s. : il.
16. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Lwowie ze 102 ilustracjami i planem miasta. – Wydanie drugie rozszerzone / Dr. M. Orłowicz/ Wydanie drugie rozszerzone. – Lwów–Warszawa: Książnica-Atlas, 1925. – 273 s. : il.
17. Schneider A./ Antoni Schnaider/ Przegląd archeologiczny // Lwów, 1876. – №3.
18. Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa / Dyonizy Zubrzycki/ Lwów: Nakładem autora. – 1844. – 492 s.

ВІЙНИ СУЧАСНОСТІ

СТВОРЕННЯ ТА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ПІДВОДНИХ РОЗВІДУВАЛЬНО-ДИВЕРСІЙНИХ СИЛ ТА ЗАСОБІВ (1992-2012)

Сергій ФРОЛОВ,

*старший викладач кафедри Військово-Морських Сил
Національного університету оборони України,
капітан 2 рангу*

Фролов Сергій. *Створення та розвиток українських підводних розвідувально-диверсійних сил та засобів (1992-2012).*

У статті висвітлено історію створення та розвитку 73-го морського центру спеціального призначення, завданнями якого є проведення протидиверсійних та розвідувально-диверсійних дій

Ключові слова: *Військово-Морські Сили, спеціальні операції, морський центр, диверсійно-розвідувальні і протидиверсійні дії.*

Фролов Сергей. *Создание и развитие украинской подводных разведывательно-диверсионных сил и средств (1992-2012).*

В статье отражена история создания и развития 73-го морского центра специального назначения, задачами которого является проведение противодиверсионных и разведывательно-диверсионных действий.

Ключевые слова: *Военно-Морские Силы, специальные операции, морской центр, диверсионно-разведывательные и противодиверсионные действия.*

Frolov Sergey. *Creation and development of Ukrainian submarine reconnaissance and sabotage capabilities (1992-2012).*

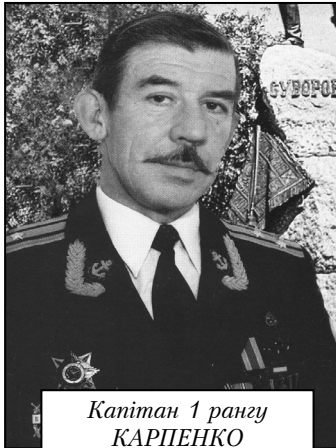
The article highlights the history and development of the 73rd Marine Center special-purpose tasks are holding protydiversiynyh and reconnaissance and sabotage actions.

Keywords: Navy, special operations, marine center, sabotage and intelligence and anti-sabotage action.

Актуальність цієї теми полягає в тому, що ВМС ЗС України для ведення спеціальної розвідки та спеціальних дій на морі мають у своєму складі 73-ій морський центр спеціального призначення (73 мц СпП, м. Очаків) [1], який є ровесником створення національних Військово-Морських Сил.

Сьогодні 73 мц СпП призначений для проведення протидиверсійних заходів у прибережній смузі України і розвідувально-диверсійних дій на території противника, захоплення та знищення берегових споруд, кораблів (суден) та виконання інших завдань [2].

Багатий вітчизняний досвід створення підводних розвідувально-диверсійних сил та засобів довгі роки залишався закритим і, відповідно, недостатньо дослідженим через свою специфіку. Періодизація їх створення та розвитку також була не визначеною, що ускладнювало дослідження цієї проблематики. Тому автор ставить за мету висвітлити процес створення та розвитку 73 мц СпП у період з 1992 до 2012 рр.

Капітан 1 рангу
КАРПЕНКО
Анатолій Леонідович

73 мц СпП є прямим наступником 17-ої окремої бригади спеціального призначення (17 обр СпП) [3, 263] та 1464 розвідувального пункту (РП) Чорноморського флоту ВМФ СРСР, на підґрунті

яких створювалися сили спеціального призначення ВМС ЗС України [4, 3].

Свій історичний шлях центр починає з 9 квітня 1992 р., коли особовий склад 1464 РП під командуванням капітана 1 рангу Карпенка Анатолія Леонідовича прийняв присягу на вірність українському народу. Частина одна з перших на Чорноморському флоті ВМФ СРСР у повному складі, зі зброєю та технікою, увійшла до Збройних Сил України [5, 19]. Цю дату можна вважати початком першого етапу розвитку національних морських частин спеціального призначення, який тривав до 2003 р.

У зв'язку з визначенням нових завдань для частини та необхідності відповідних сил і засобів для їх виконання у травні 1993 р. 1464 РП переформований у 7 окрему бригаду спеціальних операцій (далі 7 обр СпО) [6].

Та вже в травні 1994 р. особовий склад бригади виконував спеціальне завдання з розрядження складних політичних умов у м. Севастополі, коли розподіл Чорноморського флоту вкотре привів до загострення відносин між Російською Федерацією та Україною. Завдяки діям підрозділів бригади, які вирушили до Севастополя у готовності замінювати кораблі Чорноморського флоту (у разі їх виходу в море), а також пункти управління флоту, вдалось повернути російську сторону за стіл переговорів [7, 12]. Цей факт ще раз підтверджує твердження, що зі слабким опонентом ніхто не рахується, а тільки рішучі та адекватні дії щодо відстоювання національних інтересів дають позитивні результати. В свою чергу підрозділи бригади продемонстрували спроможність виконувати поставлені завдання на стратегічному рівні.

Наступним випробуванням для особового складу бригади стала участь у ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру в липні 1995 р., під час аварії на очисних спорудах в м. Харкові. Коли міська влада та МНС України виявилися безсилими в цій складній ситуації, на допомогу прийшли водолази-розвідники 7 обр СпО, які повністю ліквідували наслідки аварії. Відзначилися водолази під керівництвом заступника командира бригади з водолазної підготовки капітана 2 рангу Шугайла В. М. За якісне виконання державного завдання капітан 2 рангу Шугайло В. М. та старший мічман Височан А. І. були нагороджені хрестами «За мужність» III ступеня [8, 4].

В ході виконання навчально-бойових завдань особовий склад бригади виконував такі не притаманні завдання, як підводне розмінування та знищення торпеди під Одесою, авіабомби в районі херсонського елеватора, міни часів Першої світової війни в гирлі Дунаю під Ізмаїлом та інші [9, 2]. До таких завдань слід віднести дії водолазів бригади на морському водолазному судні ВМ-230 в березні 1996 р. (проведення підводного обстеження північно-східної частини о. Зміїний з метою виявлення підводних навігаційних перешкод та їх знищення). Завдання було повністю виконано. Більш того, в травні цього ж року група водолазів на чолі із капітаном 2 рангу Шугайло В. М. на ВМ-230 провела аварійно-рятувальні роботи на потерпілому судні «Біляєвка», яке отримало пробоїну внаслідок зіткнення з підводним камінням у районі о. Зміїний. В результаті аварійно-рятувальних робіт водолазами бригади на пробоїну було накладено пластир, а саме судно відбуксоване у ПБ Очаків.

Бригаду під керівництвом вже капітана 1 рангу Єршова Сергія Миколайовича у 1998 р. перевіряла Головна інспекція Міністерства оборони України, яка дала позитивну оцінку діяльності щодо виконання завдань за призначенням.

Наступним перспективним напрямком роботи стала участь особового складу бригади у міжнародних миротворчих операціях. Так, у 1999 р. група офіцерів, мічманів та військовослужбовців за контрактом бригади брала участь у виконанні миротворчих завдань у складі розвідувального взводу 240 окремого спеціального батальйону в Югославії [10, 4].

На першому етапі розвитку бригади її особовий склад успішно виконував спеціальні завдання: Поті – 1992 р., Ізмаїл – 1993 та 1995 рр., Севастополь – 1994 р., Харків – 1995 р., Херсон – 1995 р., о. Зміїний – 1996 р., Одеса – 1996 р., Южноукраїнськ – 1996 р., Югославія – 1999 р., Одеса – 1999 р., Рені – 2001 р., Сієрра-Леоне – 2002–2003 рр.; брав участь у тактико-спеціальних та спільних навчаннях: «Антарктика – 93» (Ільїчівськ), «Сі Бриз – 96» (Тендрівська коса), «Реакція – 2000» (Кримський півострів), «Кооператив-Партнер – 2000» (Грузія), «Сі Бриз – 2000» (Одеса – Миколаїв), «Кооператив-Партнер – 2002» (Румунія), «Морський тризуб – 2002» (Тендрівська коса), «Форпост – 2002» (Одеса), а також у зборах та змаганнях: Широкий Лан 1993–1996 рр., Городище 1993 р., Ізяслав 1995–1997 рр., 2000 р., Кіровоград 1998, 2001 рр. [11, 3–4].

В ході навчань групи водолазів-розвідників блокували мінними постановками ВМБ, мінували кораблі, об'єкти ППО та інші важливі об'єкти, у той же час відпрацьовували способи висадки, тактику прихованого проникнення, захоплення полонених, документів та інше. Досвід

*Капітан 1 рангу
ЄРШОВ
Сергій Миколайович*

*Капітан 1 рангу
ПОЗНЯКОВ
Олександр Васильович*

центру можна вважати 1 жовтня 2003 р., коли під час загального реформування Збройних Сил України та, зокрема, національних ВМС, 7 обр СпО переформовується в 73 мц СпП. Він процес триває й до сьогодні [12, 2]. Протягом 2003 р. особовий склад центру залучався до спільних міжнародних навчань: “Партнерство заради миру”, “Кооператив-партнер – 2003” [13].

У вересні 2004 р. під керівництвом знов призначеного начальника центру капітана 1 рангу Позднякова Олександра Васильовича частина передислокована в м. Очаків на фонди військового містечка колишнього морського вертолітного полку [14, 1].

Однак, незважаючи на великий обсяг господарчих робіт, пов'язаних з облашту-

вання спеціальних завдань та навчань цього періоду показав високу ефективність дій цих груп, які, не дивлячись на малу чисельність (6-10 чоловік), постійно досягали поставленої мети [8, 5].

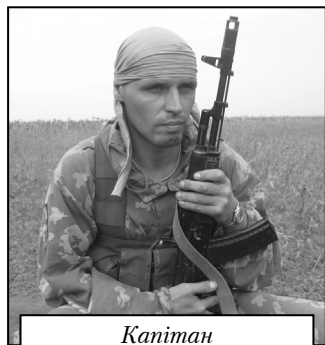
Другим етапом розвитку

ная бойової майстерності військовослужбовців. Гідним прикладом майстерності і професіоналізму військовослужбовців центру є виконання завдань з охорони та супроводу гуманітарних конвоїв в провінції Васіт Республіки Ірак у 2003-2004 рр. У 2005 р. вперше в історії частини було проведено десантування водолазів-розвідників на воду разом з підводними засобами руху.

Центр неодноразово перевірявся на предмет виконання завдань за призначенням. Так, у 2006 р. його інспектували представники Генерального штабу ЗС України. Особовий склад із честю й гідністю виконав поставлене завдання. Комісією Генерального штабу ЗС України було високо оцінено підготовку та практичні дії особового складу центру [10, 4].

2 квітня 2007 р. 73 мц СпП відвідав Міністр оборони України Гриценко А. С., який також дав високу оцінку рівневі підготовки підрозділів частини [15, 1]. Наприкінці цього ж року, на базі центру проводились 10-і змагання на кращу розвідувальну групу з тактико-спеціальної підготовки серед частин спеціального призначення ЗС України. У змаганнях брали участь команди з різних частин спеціального призначення та інших силових відомств України, а також Збройних Сил Республіки Білорусь. Офіцерська група під командуванням капітан-лейтенанта Сайчука Дмитра Анатолійовича посіла перше місце у цих змаганнях. Група військовослужбовців за контрактом під командуванням капітана Заграничного Валентина Анатолійовича посіла третє призове місце [10, 4].

На виконання Указу Президента України від 12.12.07 р. № 1209/2007 «Про додаткові заходи щодо підвищення боєздатності Збройних Сил України», з урахуванням досвіду створення, застосування і розвитку сил спеціальних операцій інших країн та реального стану військових частин спеціального призначення видів ЗС України у 2007 р. було розроблено Програму розвитку Сил спеціальних операцій (далі

*Капітан
ЗАГРАНИЧНИЙ
Валентин Анатолійович*

вання частини на новому місці, вона продовжувала успішно виконувати всі поставлені завдання, пріоритетним з яких, поряд зі створенням нової навчально-матеріальної бази, залишилося підвищен-

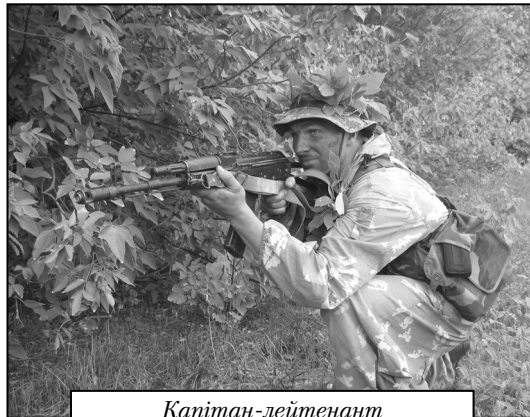
ССпО) ЗС України, яка стала вихідними даними для здійснення заходів створення та розвитку ССпО на період 2010–2011 рр. [16, 3]. Існуюча нормативно-правова база зумовила необхідність визначення ролі і місця 73 мц СпП в ССпО ЗС України.

Успіхи такої унікальної частини Збройних Сил України, як 73 мц СпП було відмічено вищим керівництвом держави. Так, 23 лютого 2008 р. начальник штабу ВМС ЗС України контр-адмірал Єлісєєв Сергій Станіславович від імені Президента України в урочистій обстановці вручив начальнику центру капітану 1 рангу Позднякову Олександрову Васильовичу Бойовий Прапор 73 морського центру спеціального призначення [17, 1]. В цьому ж році підрозділи центру залучалися до навчань «Сі Бриз–2008» [18], та «Морський вузол–2008», в ході яких особовий склад успішно виконав поставлені завдання.

У 2009 р. особовий склад 73 мц СпП продовжив працювати над підвищенням навченості та вмінь у ході низки багатонаціональних навчань: «Бар'єр – 2009» [19], «Сі Бриз–2010» [20], «Бар'єр–2010» [21], та «Взаємодія–2010» [22] під керівництвом начальника центру капітана 1 рангу Станкевича Олексія Анатолійовича.

Справжнім випробуванням на майстерність для бойових підрозділів 73 мц СпП стали широкомасштабні багатонаціональні навчання сил спеціальних операцій «Джекал Стоун–2009», що проводились наприкінці вересня в Республіці Хорватія та в яких удруге взяли участь представники Збройних Сил України. Разом з українськими спецназівцями, в них брали участь підрозділи з Албанії, Литви, Македонії, Хорватії, Польщі, Румунії, США, Угорщини і Швеції.

Бойові плавці ВМС ЗС України виконували завдання з виявлення терористів на судні, їх подальшого захоплення або знищення. Група висаджувалася на корабель з вертольоту ЗС США «Чинук» з використанням засобу безпарашютного десантування «Fast Rope». Інша група спільно з американ-

*Капітан-лейтенант
САЙЧУК Дмитро Анатолійович*

*Вручення Бойового Прапору 73 морського
центру спеціального призначення*

ською відпрацьовувала завдання на острові, в гірсько-лісистій місцевості, в якій розташовувалася умовна база підготовки терористів. Командувач спеціальними операція-

*Капітан 1 рангу
СТАНКЕВІЧ
Олексій Анатолійович*

ного штабу ЗС України від 18 листопада 2011 р. можна припустити, що найближчим часом буде створено новий рід військ – Командування сил спеціальних операцій [24], до якого увійде 73 мц СпП як складова морського компоненту [25, 2].

В даний час центр очолює капітан 2 рангу Татарченко Ігор Віталійович, який пройшов курси навчання в підрозділах СпП Великобританії та США. Цей досвід начальник центру успішно використовує під час планування та здійснення заходів бойової підготовки підрозділів частини. Сьогодні діяльність 73 мц СпП спрямована на якісну підготовку та відповідне оснащення особового складу.

Таким чином, вищезазначене дозволяє зробити висновок, що процес створення та розвитку 73 мц СпП був складним. Автор запропонував два основні історичні періоди

ми ЗС США в Європі генерал-майор Киснер та командувач ЗС США в Європі адмірал Ставрідіс дуже високо оцінили дії груп та переконалися в професіоналізмі українських спецназівців [23, 1-2].

На підставі заяви начальника Генерального

розвитку 73 мц СпП: перший (1992–2003 рр. – створення та розвиток 7 окремої бригади спеціальних операцій ВМС ЗС України); другий (2003 – по цей час – створення та розвиток 73 морського центру спеціального призначення ВМС ЗС України).

73 мц СпП в процесі створення та розвитку був невід'ємною частиною національних ВМС, але в 2012 р. намітилася тенденція щодо включення центру до Командування сил спеціальних операцій ЗС України. Кожен із зазначених командирів частини вніс непосильний вклад в її розвиток. На думку автора, саме завдяки самовідданій праці капітана 1 рангу Карпенка Анатолія Леонідовича та капітана 1 рангу Позднякова Олександра Васильовича, на долю яких випало справжнє випробування, щодо формування та переформування, а також передислокації частини, особовий склад не тільки не втратив професійні навички, а вийшов на якісно новий рівень підготовки. Високі показники у бойовій підготовці дали змогу розширити спектр завдань та підвищити ефективність їх виконання. На всіх етапах особовий склад центру показав спроможність виконувати будь-які завдання за призначенням у складних умовах обстановки.

*Капітан 2 рангу
ТАТАРЧЕНКО
Ігор Віталійович*

ДЖЕРЕЛА

1. Украинский спецназ: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.3300.com.ua/gu/?redirect=413>.
2. Боевые пловцы [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://wiki-linki.ru/Citates/544740>

3. С.Козлов и др. Спецназ ГРУ: Очерки истории. Историческая энциклопедия в 4 книгах. [Кн. 2:] История создания: от рот к бригадам. 1950–1979 гг. – М.: “СПСЛ”, “Русская панорама”, 2009. – 424 с.
4. Водолазы-разведчики: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://romanovskymost.ru/new/modules/news/article.php?storyid=211>.
5. Заякин Б. Н. “История боевых пловцов России”: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: www.proza.ru/2009/06/10/475.
6. Спецназ вооруженных сил Украины: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://sammler.ru/index.php?showtopic=45038&st=280>.
7. Дмитриев С. Спецназ ВМФ СССР и России: [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.qsec.ru/public/spetsnaz-vmf-sssr-i-rossii-0?page=show>.
8. Буднев А. Человек-амфибия: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.agentura.ru/library/spetsnaz50/amphibia/>.
9. Кляхин Д. “Секретный остров” на голодном пайке: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/111825/>.
10. Исторична довідка “55 років у бойовому строю”. – 2008. – Очаків: військова частина А1594, – 7 с.
11. Боевые пловцы ВМФ: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://oficery.ru/all-articles/item/34143-боевые-пловцы->.
12. Кириленко А. “Шанс для украинского спецназа”: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://2000.net.ua/2000/derzhava/.../24754>.
13. В Черном море начинаются многонациональные учения: «Кооператив партнер-2003»: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.defense-ua.com/rus/news/?id=6940&prn=yes>.
14. 17 отдельная бригада СпН ГРУ: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://specnaz.pbworks.com/w/page/17657921/17->.
15. Зарубинский О. “Гриценко взялся за спецназ ВМС”: [Электрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://for-ua.com/ukraine/2007/04/02/?60>.
16. Директива Міністра оборони України від 02.02.2009 № Д-3 «Про організацію короткострокового оборонного планування у Збройних Силах України на 2010–2011 роки та уточнення заходів у 2009 році». – К.: Міністерство оборони України, 2009. – 3 с.
17. Гапчук А. “Мне выпало служить на острове Майский”: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www.kit.com.ua/ka/index.php?id=1&id_art=288.
18. Навчання “Сі Бриз – 2008” в Одесі. Американські моряки провели тренування з ліквідації пожежі та рятування людей на кораблі. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://upi.org.ua/news/2008-07-16-3520>.
19. Військовослужбовці Сил спеціального призначення ЗС України взяли участь у семінарі в рамках підготовки до багатонаціональних навчань “Джекал Стоун”, а також долучилися до міжнародних змагань груп спеціального призначення та снайперських пар у Білорусі.: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www.mil.gov.ua/news/print_news.php?id=15592&lang=ua.
20. Закінчились українсько-американські навчання “Сі Бриз–2010”.: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://mil.in.ua/novyny/zakinchylus-ukrayinsko-amerykanski-viyskovy-navchannya-si-bryz-2010>.
21. Указ Президента України Про затвердження Плану проведення в рамках військового співробітництва багатонаціональних навчань на території України за участю підрозділів Збройних Сил України та їх участі у багатонаціональних навчаннях поза межами України у 2010 році N 253/2010 від 24.02.2010.: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1093.6210.0>.
22. “Взаємодія-2010”: армія спроможна захищати Україну.: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.atp.mil.gov.ua/number/29/342.htm>.
23. Барский Н. “Силы специальных операций ВС Украины”: когда у врагов украинского спецназа «не будет шансов»?.: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.flot2017.com/show/opinions/12900>.
24. Україна створить Сили спеціальних операцій.: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://ura-inform.com/uk/politics/2011/11/18/specsily>.
25. Бабінець А. “До чого готуються сили спеціальних операцій?”. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://politiko.ua/blogpost14841>.

ДО ВІДОМА АВТОРІВ

Редакційна колегія журналу «Воєнна історія» запрошує Вас до активної співпраці!

Журнал розрахований на широкий загал науковців, викладачів воєнної історії та всіх, хто цікавиться українською історією. Він надходить до найвідоміших бібліотек країни, наукових установ і навчальних закладів.

До розгляду приймаються статті державною мовою загальним обсягом не більше 10 машинописних сторінок (формат А4, кількість рядків на сторінці – не більше 29, кегль – 14, друкування з одного боку аркуша).

Рукописи слід подавати у роздрукованому і електронному вигляді; вони мають супроводжуватися інформацією про автора (авторів): військове та вчене звання, науковий ступінь, прізвище, ім'я та по-батькові (повністю), місце роботи і посада, яку обіймає автор, адреса для листування, номери телефонів, факсів, адреса електронної пошти, а також **обов'язково додається фото автора (авторів)**.

Матеріали можна подавати безпосередньо у редакцію за адресою:

Україна, м. Київ, вул. Грушевського, 30/1, кім. 101,
редакція журналу «Воєнна історія» (телефон головного редактора: (067) 974-15-82)
або представникам журналу у регіонах, адреси яких подані на обкладинці журналу.
Електронна адреса: serlytvyn@ukr.net

У науковій статті повинні бути такі елементи:

1. Загальна постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор; формулювання мети статті; виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у напрямку.

2. Мова публікації – українська.

3. До статті додається перелік ключових слів та анотація обсягом до 1/4 сторінки машинописного тексту (українською, російською та англійською мовами).

4. Усі скорочення при їх першому згадуванні мають бути розшифровані. Використання скорочень у назві та резюме статей не допускається.

5. Усі рисунки повинні бути підписані та пронумеровані відповідно до посилань на них у тексті.

6. Таблиці повинні мати назву та порядковий номер.

7. Бібліографічні описи посилань у переліку, скорочення слів і словосполучень оформляють відповідно до чинних стандартів з бібліотечної та видавничої справи (ГОСТ 7.1-84, ГОСТ 7.12-93, ГОСТ 7.11-78, ДСТУ 3008-95).

8. **УВАГА!** Посилання подаються у тексті в квадратних дужках: номер у списку джерел та, через кому, сторінка цитування.

9. Список джерел подавати за абеткою.

Додаткові вимоги до матеріалів в електронному вигляді:

1. Текстові файли повинні бути у форматі Microsoft Word. Текст слід скласти без примусового переносу слів. Абзацні відступи зазначаються при форматуванні, а не шляхом використання пробілів.

2. Таблиці мають бути розміщені у тому ж текстовому файлі.

3. Графічний матеріал (фотографії та рисунки) має бути поданий окремими файлами форматів TIFF або EPS роздільною здатністю 300 dpi – для растрових зображень, 600 dpi – для графічних.

Запропоновані роботи не мають бути одночасно подані для публікації в інші видання або не повинні бути раніше опублікованими.

Відповідальність за зміст матеріалів несуть автори.

Усі наукові статті проходять процедуру рецензування.

Редакція залишає за собою право скорочення і виправлення надісланих статей, їх публікацію у вигляді коротких повідомлень і анотацій.

Не прийняті до публікації матеріали авторам не повертаються.

Редакційна колегія